

‘Atita‘i ‘o e Ola

Tokanga‘i ‘o e Ngaahi
Koloa Tauhi Tu‘uma‘u
‘a e Pule‘anga

Tuku atu:

‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale
Tonga

Nuku‘alofa
Sune 2019

Our Reference: LC8000/568/19

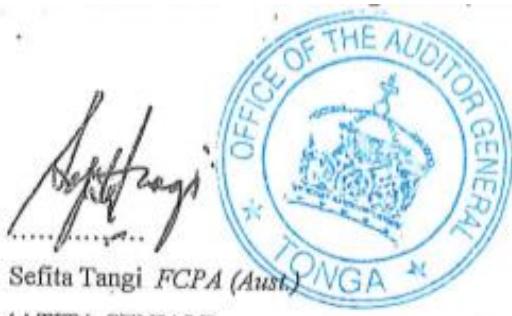
Your Reference:

Date: 28 'o Sune, 2019

Ki he 'Eiki Sea

Fale Alea

'Oku'ou fiefia mo e loto faka'apa'apa mo'oni ke'u fakahū atu hen'i 'a e Lipooti 'Atita'i 'o e Ola' 'o e "Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u 'a e Pule'anga", 'o fakatatau ki he kupu 10A 'o e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2007 (*mo hono ngaahi fakatonutonu*).

tatau: 'Eiki Palēmia
'Ofisi 'o e Palēmia

KO E FATONGIA 'O E 'ATITA SENIALE 'OKU NE FAKAHOKO HA 'ATITA'I 'O E OLA' 'I HE MALUMALU 'O E KUPU 10A 'O E LAO KI HE 'ATITA FAKAPULE'ANGA 2012 (FAKATONUTONU). KO E 'ATITA'I 'O E OLA 'OKU NE HANGA 'O VAKAI'I 'A E FAKAHOKO FATONGIA 'A E NGAahi POTUNGĀUE 'A E PULE'ANGA' PE KO E NGAahi PISINISI 'A E PULE'ANGA' 'O FAKAPAPAU'I 'OKU A'USIA 'A E TAUMU'A NGĀUE NA'E PALANI KI AI' 'I HE TAIMI TATAU 'OKU FAKAHOKO 'I HE FOUNGA FAKAPOTOPOTO PEA 'OKU FAI FAKATATAU KI HE NGAahi TU'UTU'UNI NGĀUE 'A E PULE'ANGA.

'OKU MALAVA KE FAKAHOKO 'A E 'ATITA'I 'O E OLA KI HA POTUNGĀUE PE PISINISI 'A E PULE'ANGA PEA 'OKU TO E MALAVA PĒ KE VAKAI'I HA NGAahi POTUNGĀUE PE KO E NGAahi PISINISI 'A E PULE'ANGA' 'OKU NATULA TATAU 'A E NGAahi PALOPALEMA 'OKU HOKO 'I HE 'ENAU FAKAHOKO FATONGIA.

KO E 'ATITA'I 'O E OLA 'OKU LIPOOTI MAKEHE IA KI HE FALE ALEA 'O TONGA.

Timi 'Atita: Sepiuta T. Felemi
Popua V. Mafi
Cathreen A. Mafi
Inverness 'A. Filise
Fatafehi F. Taumoha'apai

Kanotohi

	<i>Ng. peesi</i>
FAKAFE'ILOAKI	5
FAKAMĀ'OPO'OPO	6
1. TALATEU	9
1.1 Puipuitu'a	9
1.2 Taumu'a mo e ngaahi fakangatangata 'o e 'atita	11
1.3 'Analaiso 'o e ngaahi pole mo e ngaahi makatu'unga 'o e 'atita	13
1.4 Founga na'e fakahoko'aki 'a e 'atita	14
1.5 Fakamatala 'a e 'atita ki he tu'unga falala'anga 'o e 'atita na'e fakahoko	14
2. OLA 'O E 'ATITA MO E NGAALI FOKOTU'U	15
2.1 'Oku tokanga'i lelei nai 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga pea 'i he taimi tatau 'oku a'usia 'e he ngaahi koloa ko 'eni 'a e ngaahi taumu'a ngāue na'e palani'i ke ne hanga 'o fakahoko?	15
2.1.1 Makautu'unga 'o e 'atita	15
2.1.2 Mahu'inga 'o e makatu'unga 'o e 'atita	15
2.1.3 Ola 'o e 'atita	16
2.1.4 Aofangatuku	17
2.1.5 Ngaahi Fokotu'u	17
2.2 'Oku fe'unga nai mo fakapotopoto pea a'usia 'a e kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga ?	18
2.2.1 Makautu'unga 'o e 'atita	18
2.2.2 Mahu'inga 'o e makatu'unga 'o e 'atita	18
2.2.3 Ola 'o e 'atita	19
2.2.4 Aofangatuku	22
2.2.5 Ngaahi Fokotu'u	22
2.3 'Oku malava nai ke fakasi'isi'i 'a e fakamole' ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga' ka 'i he taimi tatau 'oku'ne ma'u 'a e tu'unga lelei mo fe'unga ke fakahoko'aki hono fatongia?	24
2.3.1 Makautu'unga 'o e 'atita	24
2.3.2 Mahu'inga 'o e makatu'unga 'o e 'atita	24
2.3.3 Ola 'o e 'atita	26
2.3.4 Aofangatuku	29
2.3.5 Ngaahi Fokotu'u	29
NGAAHI FAKAMO'ONI FAKAMATALA	31
FAKALAHIA 1: VAKAI'I 'A E NGAALI POLE 'O E 'ATITA	33
NGAAHI TEPILE	
1. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi koloa naunau misini mo e me'angāue 'i he ta'u fakapa'anga 2012/2013-2016/17	10
2. Ngaahi koloa 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga mo e pisinisi 'a e pule'anga na'e fakahoko ki ai 'a e 'atita	12
3. Ngaahi fehu'i mo hono ngaahi makatu'unga faka'atita	13
4. Fakaikiiki 'o e ngaahi Saliote Misini na'e fakatau 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	28
NGAAHI FAKATĀTĀ	
1. 'Elemeniti 'o e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u	16
2. Ngaahi Fale Fo'ou 'o Falemahaki Vaiola	17
3. 'Elemeniti 'o e Fakahinohino ki hono pule'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u	18
4. Famamatala ki he 'aonga hono fakahoko hono pule'i 'o e Kautaha 'Uhila 'a Tonga	20
5. 'Elemeniti 'o e Palani Ngāue ki he pule'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u.....	25
6. Keipolo 'a Tonga na'e fakatoka 'i he kilisitahi	27
7. Ngaahi saliote minini kuo 'ikai to e lava 'o fakahoko lelei honau fatongia	28

Ngaahi Fakanounou

MDAs	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga
TSDF II	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga hono II (2015-2025)
AMF	Fa'unga Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u
PEs	Potungāue 'a e Ngaahi Pisinihi 'a e Pule'anga
PSC	Komisoni 'o e Kaungāue Fakapule'anga
TAMF	Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e Pule'anga Tonga
MoF	Potungāue Pa'anga
AMG	Fakahinohino ki hono tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u
GOT	Pule'anga Tonga
IPSAS	Ngaahi Sīpinga Tauhitohi Fakavaha'apule'anga ki he Pa'anga Fakapule'anga
IT	Ngaahi Fiema'u Fakatekinolosia
AMS	Palani Ngāue ki he tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u
MoI	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi
MoH	Potungāue Mo'ui
TPL	Kautaha 'Uhila 'a Tonga
TCC	Komisoni Fetu'utaki 'a Tonga
TCL	Kautaha Keipolo 'a Tonga
TWB	Poate Vai 'a Tonga
MoP	Potungāue Polisi
PPE	Ngaahi koloa naunau misini mo e me'a ngāue

Ngaahi Lea Tefito mo hono 'Uhinga

'Atita'i 'o e Ola – ko hono fakahoko ha 'atita tau'atāina, hao mei he filifilimānako pe a fakapapau'i ko e ngaahi taumu'a ngāue 'o e feitu'u takitaha 'oku fakahoko 'i he founiga 'oku fakapotopoto 'o lahi 'a e 'aonga 'oku a'usia pe toe a'usia lelei 'a e taumu'a ngāue na'e palani ki ai'¹.

Faka'ekonōmika – ko hono fakasi'isi'i 'o ha fakamole ka 'i he taimi tatau pe 'oku'ne ma'u 'a e tu'unga lelei mo fe'unga ke fakahoko'aki hono fatongia.

Lavame'a – ko hono fakapotopoto'i 'o ha ngaahi koloa ke a'usia 'a e 'aonga 'o ha taumu'a ngāue 'i ha taimi nounou.

Ola lelei – ko ho a'usia 'o e taumu'a ngāue na'e palani ke fakahoko.

Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u – ko ha tohi 'oku fa'u pea maau ai 'a e founiga hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'. 'A ia ko e tohi ko 'eni 'oku malava ke ngāue'aki 'e he potungāue pe ko e pisinihi 'a e pule'anga ki hono fa'u 'enau ngaahi Palani Ngāue fakata'u ke poupoua ki he kaveinga ngāue fakalukufua 'a e Pule'anga Tonga.

Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u – ko hono fakamatala'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e potungāue pe pisinihi 'a e pule'anga ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue mo e kaveinga ngāue 'oku felāve'i mo hono tokanga'i 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga'.

Fakahinohino ki hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u – ko e ngaahi founiga fakalotofale 'i he 'aho takitaha ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga.

Taumu'a totolu - ko e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue 'oku fiema'u 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga pe ko e pisinihi 'a e pule'anga ke a'usia.

Ngaahi Koloa Lalahi – ngaahi koloa lalahi 'oku felāve'i mo hono fakahoko ha fatongia ka 'oku fiema'u ke kau atu ki ai mo e kau ngāue ki hono fakahoko 'a e fatongia ko ia'. He 'o kapau 'e 'ikai ke ngāue lelei ha taha 'o e ngaahi koloa lalahi koia' 'e 'ikai malava ke fakahoko lelei 'a e fatongia na'e fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi koloa lalahi ko ia'.

¹ International Standards of Supreme Audit Institution 3000
Standards for Performance Auditing

Fakafe'iloaki

Ko e tokanga'i lelei 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko e konga mahu'inga ia 'o e pule lelei fakatoloua pe 'i he sekitoa fakapule'anga mo e sekitoa taautaha. Ko e 'i ai 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'i he ngaahi ngāue'anga ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama ngāue ke ma'u 'a e ngaahi ola, pea ko e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo honau tokanga'i 'oku 'ikai tu'u 'atā ia mei he fai tu'utu'uni fakalukufua 'a e ngāue'anga mo 'ene ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga. Ko ia ai, ko e ngaahi fiema'u mo e ngaahi fatongia fekau'aki mo e mo'ui pe ngāue mo'ui lelei 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'oku matu'aki mahu'inga ke fakakau ia ki he palani loloa 'a e potungāue/kautaha.

Ko e ngaahi fatongia mafatukituki, pea lahi hono ngaahi fakamole fakapa'anga 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u', ko ia 'oku taau ke 'i ai 'a e ngaahi founiga ngāue mālohi fe'unga ki honau mapule'i, ki he si'isi'i taha 'o e ngaahi fakamole kae kei malava pe ke ma'u mo a'usia 'a e ngaahi taumu'a mo e ola na'e fokotu'u, 'i he taimi tatau.

'Oku vakai 'a e 'atita'ni ki he ngaahi founiga 'e malava 'o tokoni ke toe hiki hake 'a e lelei, taau, mo e mālohi 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'. 'Oku vakai ki he ngaahi tu'unga lolotonga 'o makatu'unga ai 'a e ngaahi fokotu'u ki he fakalakalaka 'o e ngaahi 'elia mātu'aki mahu'inga hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa'ni.

'Oku fakataumu'a 'a e lipooti'ni ke tokoni ki he ngaahi Potungāue pea mo e ngaahi Kautaha Fakapule'anga 'a ia 'oku'nau tokanga'i 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u lalahi; kelekele mo e ngaahi fale, ngaahi misini lalahi, ngaahi me'angāue, mo e ngaahi koloa 'ikai hā mai (hangē ko e ngaahi polokalama komipiuta).

Ko e fuofua taimi 'eni ke fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 'a e 'atita'i 'o e ola 'o hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u fakapule'anga pea 'e toe fai hono muimui'i mo fakahoko 'a e ngaahi 'atita tatau 'i he kaha'u.

Sefita Tangi *FCPA*
'ATITA SENIALE

Fakamā'opo'opo

Taumu'a

Ko e taumu'a 'a e 'atita'ni ko hono vakai'i 'a e founa hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga 'oku fakapotopoto'i hono ngāue'aki, leva'i lelei pea a'usia 'a e ngaahi taumu'a takitaha.

Ko e ngaahi makatu'unga 'eni na'e fakahoko ki he founa 'oku tokanga'i ai 'e he pule'anga 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u:

Makatu'unga 1

- 'Oku fiema'u ke tokanga'i fakalelei 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga' ke a'usia 'a e taumu'a ngāue mo e kaveinga ngāue 'i he Palani Fakata'u 'a e ngaahi potungāue pule'anga takitaha pea ke kaungatonu ia ki he vīsone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga hono II pea pehē foki ki he Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga 'o Tonga.
- Ko e 'i ai 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u', 'e malava 'o tokoni ia ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ke muimui'i 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha pea lipooti 'a e ngaahi a'usia 'o e taumu'a mo e kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa ko 'eni.'
- 'I he 'i ai 'a e Fa'unga Pule'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u' 'oku mei 'i ai 'a e Fakahinohino Ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni'. 'I he Fakahinohino Ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni' 'oku 'i ai 'a e founa ki hono lēkooti, muimui'i pea ke fakapapau'i 'oku lekooti 'a e tu'unga totonu 'o e ngaahi koloa ko 'eni pea fakapapau'i 'a e founa hono fakafetongi pe faka'auha pe tokanga'i'aki 'a e ngaahi koloa ko 'eni pea ke a'usia 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa ko 'eni. 'I he taimi tatau 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni fakatatau ki he Tu'utu'uni Fakafalepa'anga 2010, Tu'utu'uni ki he Kaungāue Fakapule'anga 'a ia 'oku lekooti ma'u pe ki hono tu'unga totonu' pea pehē foki ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku kaungatonu ki he Ngaahi Pisini 'a e Pule'anga.

Aofangatuku 'o e makatu'unga 1:

Na'e hanga foki 'e he Potungāue Pa'anga 'o fokotu'u ke 'i ai ha tohi 'o e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'o e Pule'anga 'o Tonga. Ko e taimi koe 'e fa'u ai 'a e tohi'ni mo fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia' 'e malava ia ke tokoni ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ki hono lipooti 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u takitaha ke a'usia 'a e taumu'a ngāue mo e kaveinga ngāue na'e palani'i ke'ne hanga 'o fakahoko. 'I hono fakahoko eni 'e 'aonga ia ki he pule'anga he 'oku fiema'u ke muimui 'a e fakahoko fatongia 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u takitaha 'a e pule'anga.

Ngaahi Fokotu'u:

1. *'Oku fiema'u ke 'i ai 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'o e Pule'anga ke'ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi founa ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa'ni pea ke muimui ki ai 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga.*
2. *Ko e ngaahi Fakamatala Fakata'u koe 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'oku fiema'u ke fakahā mai ai 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u takitaha 'a e pule'anga fakatatau ki he Lao 'oku'ne pule'i 'aki 'a e potungāue pule'anga takitaha.*

Makatu'unga 2

- 'Oku 'i he ngaahi takingāue 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ke nau vakai'i 'oku fakapotopoto hono pule'i 'o e ngaahi koloa' ni fakatatau ki he ngaahi Fakahinohino ki hono tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u. 'Oku tonu ke felāve'i 'a e Fakahinohino ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ki he Tu'utu'uni Ngāue Fakafalepa'anga 2010 'a ia 'oku' ne tokoni ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga ki hono lēkooti, muimui'i pea ke fakapapau'i 'oku lekooti 'a e tu'unga totonus 'o e ngaahi koloa ko 'eni pea fakapapau'i 'a e founa hono fakafetongi pe faka'auha pe tokanga'i'aki 'a e ngaahi koloa ko 'eni pea ke a'usia 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa ko 'eni.

Aofangatuku 'o e Makatu'unga 2:

Na'e fakamā'opo'opo 'e he 'atita' 'o fakatokanga'i ai 'oku 'i ai 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'oku kamata 'enau ngāue ki hono fa'u 'a e ngaahi Fakahinohino ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga' ka ko hono palopalema' ko e 'ikai ke malava 'o mapule'i 'a e kaungāue' ke nau faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ko'eni. 'Oku fiema'u foki ke hanga 'e he ngaahi potungāue koē 'a e pule'anga 'oku 'ikai ke 'iai ha fa'ahinga Fakahinohino pehe'ni 'o fa'u ha tu'utu'uni ke ne fakahinohino'i kinautolu ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa'ni. 'Oku lava ke fai 'a e sio ki he 'ikai ke fakahoko lelei 'a e fatongia ki hono lau mo lekooti he taimi kotoa pē 'a e tohi lēsisita 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u' 'a ia 'oku 'ikai leva ke lava 'o tala pe 'oku fe'unga nai mo fakapotopoto 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa ko 'eni.

Ngaahi Fokotu'u:

3. *Ke teuteu'i ha Fakahinohino Ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'o e pule'anga pea ke fakakau atu ki ai hano siofī fakalukufua 'a e ngaahi fiema'u fakatauhī tohi' pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i 'a e ngaahi koloa' ni. 'Oku to e 'omai foki henī 'a e ngaahi founa ke faka'ehi'ehi 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni mei hono monomono ma'u pē' pea fokotu'u mai foki 'a e ngaahi founa ke fakalelei'i 'aki 'a e fakahoko fatongia 'o e ngaahi koloa ko 'eni ke toe foki 'enau fakahoko fatongia ki he tu'unga lelei kooe 'oku fiema'u' pea na'e palani ke fakahoko 'e he ngaahi koloa takitaha. I he 'osi koē hono teuteu'i 'o e tohi Fakahinohino ko 'eni' 'oku fiema'u leva ke ako'i mo ngāue'aki ia 'e he ngaahi potungāue pea mo e pisinisi 'a e pule'anga ki hono tokanga'i 'aki 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga.*
4. *Ko e tohi lēsisita 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e Pule'anga 'oku fiema'u ke kakato mo tonu 'a e ngaahi lēkooti he 'oku tokoni 'eni ki he taimi 'oku fiema'u ai ke fakahoko ha fai tu'utu'uni 'e fakahoko 'i he kaha'u 'e he ni'ihi 'oku fai tu'utu'uni.*
5. *'Oku fiema'u ke lēkooti kehe 'i he tohi lēsisita 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga 'a e ngaahi polokalamā komipiuta 'oku ngāue'aki 'e he potungāue takitaha fakatatau ki he tu'utu'uni fakamāmani lahi ki hono lēkooti 'o e kalasi koloa ko 'eni. Ko e lēsisita 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'oku fiema'u ke faka'asi ai 'a e taimi 'oku tuku mai ai 'e he kautaha na'e fakatau mei ai 'a e komipiuta 'o kapau 'e maumau ko kinatuolu leva te'nau ngaahi mo totongi 'a e maumau ko ia.*

Makatu’unga 3

- Ko hono malava ‘o fakasi’isi’i ‘a e fakamole ki he ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’ ka ‘i he taimi tatau ‘oku tu’unga lelei pe mo fe’unga ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa’ni pea ‘oku mahu’inga ia ki hono poupoua ‘a e hokohoko atu ‘a hono fakapapau’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u takitaha. Ko e ngaahi fakahoko fatongia ‘eni ‘oku lipooti atu ‘i he Fa’unga Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga. He ‘oku mei’he Fa’unga Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e fakamatala ki hono lekooti ‘a e founiga ‘e fakahoko ‘e he potungāue pule’anga takitaha hono fa’u ke fakatau mai ‘o e ngaahi koloa’ni, founiga ‘e ma’u mai mei ai ‘a e ngaahi koloa ko ia’, founiga ke fakafoki ‘a e ngaahi koloa ‘a e pule’anga ki he tu’unga lelei na’e ‘i ai, founiga ki hono fakafetongi pe faka’auha ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni. ‘Oku toe malava foki ‘o tala ‘a e fakafuofua ‘o e fakahoko fatongia ‘o e ngaahi koloa takitaha ‘i ha mātu’aki mahu’inga fakapotopoto.

Aofangatuku ‘o e Makatu’unga 3:

Ko hano fakatau mai ‘o ha ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’ kuopau ke fakahoko ia ‘i he founiga totonu pea ‘oku ‘ata ki tu’apea falala’anga.

Ka neongo ia, ko e fakatau mai ‘o ha ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘i ha mahu’inga faka’atu’i ko e taha pē ia ‘o e founiga hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’. Kuopau ke fai ‘a e sio fakalukufua ki he anga ‘o e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa takitaha mei’he taimi na’e fakatau mai ai ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni, taimi koea na’e fakahoko fatongia ai ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni, taimi na’e fiema’u ai ke fakahoko ‘a e monomono ki he ngaahi koloa’ni, muimui’i ‘a e taimi ‘oku fakahoko fatongia ai ‘a e ngaahi koloa ko ia’, ‘o a’u ki he taimi ‘o ka fiema’u ke faka’auha ai ‘a e koloa’ ni. ‘I he ‘i ai ‘a e Palani Ngāue ki hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga ‘e malava ke ‘iai ‘a e fakafuofua lelei ki he fakamole ‘oku fiema’u ki he ngaahi koloa takitaha. ‘Aia ‘oku kau atu ki henri ‘a e ngaahi fakamole ko ‘eni: fakamahu’inga’i ‘o e ngaahi koloa takitaha ‘i he ta’u ki he ta’u (*depreciation*), ngaahi fakamole ki hono totongi ha nō na’e fakahoko ke fakatau mai ‘aki ‘o e ngaahi koloa ‘a e pule’anga (*financing cost*) pea pehē foki ki he ngaahi fakamole kuo’osi fakahoko ki he ngaahi koloa na’e fakatau mai (*sunken cost*).

Ngaahi Fokotu’u

6. ‘Oku fiema’u ke hanga ‘e he potungāue pe ko e pisinisi takitaha ‘a e pule’anga ‘o teuteu’i ha Palani Ngāue ki hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga mei he taimi ‘oku fakatau mai ai ‘a e koloa’ni ki he taimi ‘oku ngāue’aki ai, taimi ‘oku monomono ai ‘a e ngaahi koloa’ni, taimi ‘oku muimui’i ai ‘ene fakahoko fatongia’ ki he taimi ‘oku faka’auha ai ‘a e koloa’ni.

Fakamālō’ia

‘Oku ‘oatu ‘a e fakamālō loto hounga ki he ngaahi tokoni kotoa pē na’e fakahoko ‘e he Pule moe kaungāue ‘o e ngaahi Potungāue mo e Pisini ‘a e Pule’anga’ na’e ‘a’ahi ki ai ‘a e ‘Atita koe’uhi’ koe ‘atita ko ‘eni na’e fakahoko.

VAHE I: TALATEU

1.1 Puipuitu'a

‘Oku fakahoko ‘a e ‘atita ko ‘eni’ ke ‘oatu ki he Fale Alea’ ha sio tau’atāina ki he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga pehē foki ki he ngaahi pisinisi ‘a e pule’anga ki he ngaahi founiga ke fakamālohi’i hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma'u'a e pule’anga’ ke malava ‘o a’usia ‘a e ngaahi kaveinga ngāue na’e palani ki ai’. ‘Oku fakatokanga’i foki ‘e he ‘atita ‘a e ngaahi matavaivai ‘i hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma'u 'a e pule’anga, koia ai ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu'u ke fakalelei’i’aki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma'u'a e pule’anga. Ko e Lao na’e fakatefito ai ‘a e ngāue ‘atita ko ‘eni’ ko e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o e 2002.

“Ko hono faka’uhinga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma'u’ ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi koloa kehekehe ‘oku tokanga’i ‘e ha kautaha tupu mei he ngaahi fakahoko fatongia ‘i he kuohili. Ko ia ai ‘oku ‘i he ngaahi koloa tauhi tu’uma'u ko ‘eni’ ‘a e fakatu’amelie ‘e ma’u ‘a e ngaahi faingamālie faka’ekonōmika ‘i he kaha’u koe’uhi ko e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni’.”

‘Oku ‘i he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga’ mo e pisinisi ‘a e pule’anga’ ‘a e ngaahi koloa ‘oku fakakalakalasi ki he konga lalahi ‘e ua (2): (1) ngaahi koloa tauhi tu’uma'u ‘oku natula hangē ha pa’anga (2) ngaahi koloa tauhi tu’uma'u ‘oku ‘ikai ko hono natula ko e pa’anga. Ko e ngaahi koloa koē ‘oku ‘ikai ko hono natula ko e pa’anga’ ‘oku toe fakakalakalasi ia ki he fa’ahinga ‘e (3):

- (i) Ngaahi koloa ‘oku malava ke tau sio ki ai (hangē ko e: ngaahi koloa lalahi, naunau mo e misini);
- (ii) Ngaahi koloa fakaenatula (hangē ko e: kelekele, toutai, lolo, kasa, maka koloa, koula); pea mo e
- (iii) Ngaahi koloa ‘ikai hā mai (hangē ko e: ngaahi aleapau, ngaahi ‘ilo fo’ou)

Na’e fakatefito ‘a e ngāue ‘a e ‘atita ‘i he ngaahi koloa tauhi tu’uma'u ‘oku ‘ikai ko hono natula ‘oku hangē ha pa’anga’ tautefito ki he ngaahi koloa ‘oku ‘aonga foki ‘i he taimi lōloa’. ‘A ia ‘oku fakamatala’i ‘i he Tu’utu’uni Ngāue Fakafalepa’anga 2010 ko e ngaahi koloa ko ‘eni’ ‘oku kau atu ki ai ‘a e, “*ngaahi koloa misini mo e me’angāue pea mo e ngaahi koloa lalahi*”. Na’e kau atu foki ‘i he ‘atita’ni ‘a e siofi ‘a hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma'u ‘ikai hā mai’ (*intangible asset*). ‘Oku mahino ngofua ‘a e ‘uhinga ‘o e ngaahi koloa naunau, misini mo e me’angāue’ ka ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ngofua ‘a e ‘uhinga ‘o e ngaahi koloa lalahi. He ko e ‘uhinga koe ‘o e ngaahi koloa lalahi’, ‘ko e ngaahi koloa ‘oku lahilahi hono ngaahi ‘elemēniti kuopau ke nau ngāue fakataha ke malava ha ngāue ‘o fakahoko pea ‘oku fiema’u ‘a e kau ngāue ke nau hanga ‘o tokanga’i mo fakapapau’i ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ko ‘eni. Koia ai ‘e ‘ikai ke malava ‘o fakahoko fakalelei ‘a e fatongia ‘o e ngaahi koloa lalahi ko ‘eni’ ‘o kapau ‘e ‘i ai ha ‘elemēniti ‘e ‘ikai malava lelei ‘o fakahoko ‘ene ngāue’. ‘Aia ‘e malava ke maumau pe ko e tu’u ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa lalahi ko ‘eni.

Ko hono fakamahu’inga ‘o e ngaahi koloa naunau, misinisi mo e me’angāue ‘i he Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o Tonga ‘i he ta’u ‘e nima kuohili ‘oku fakaikiiki atu ‘i he *Tepile 1* ‘i he peesi hoko’.

Tepile 1 – Ko e mahu'inga 'o e ngaahi koloa naunau, misini mo e me'angāue 'i he ta'u fakapa'anga 2012/13 - 2016/17²

<i>Ta'u Fakapa'anga</i>	<i>Mahu'inga</i>
2012/13	\$ 181,251,032
2013/14	\$ 185,149,130
2014/15	\$ 188,660,958
2015/16	\$ 199,816,092
2016/17	\$ 217,804,225

Ko e ngaahi 'atita 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e founiga ngāue 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' pea pehē foki ki he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga' na'e fakatokanga'i ai 'a e fiema'u ke siofi 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga'. Ko e ngaahi ola 'eni 'o e 'atita' na'e fekau'aki mo hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga':

- Lahi 'a e ngaahi koloa 'oku tauhi 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga mei'he 'ikai teuteu'i lelei 'a e ngaahi patiseti ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa ko 'eni. 'A ia 'oku fakatokanga'i ko e ngaahi koloa 'e ni'ihī 'oku toki fakatau ia he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga.
- Ko e ni'ihī 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga, 'oku 'ikai ke kakato pea lēkooti 'i he taimi totonu 'a e ngaahi koloa'ni 'i he tohi lēsisita 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'.
- 'Oku 'ikai ke fakahā kakato 'e he Palani Fakata'u 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'a e founiga fakahoko ngāue 'a e ngaahi koloa takitaha ke a'usia 'a e ngaahi kaveinga ngāue na'e palani ke fakahoko 'e he ngaahi potungāue pule'anga takitaha.

Na'e fakatokanga'i 'i he ngaahi 'ātita kimu'a' 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e founiga ngāue 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'a e matavaivai 'i he 'ikai ke fakahoko lelei 'a hono fa'u 'o e palani ke fakatau mai 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'. He ko e taimi 'oku fakahoko lelei ai 'a e palani' ke fakatau mai 'a e ngaahi koloa'ni 'oku malava leva ke fai 'a e sio fakalukufua ki he tu'unga 'o e ngaahi koloa koia' mei'he taimi 'oku fakasio ai 'a e ngaahi koloa ko 'eni ke fakatau mai', taimi 'oku fakahoko ai 'a e fakatau mai 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni', pea fai 'a e sio ki he taimi 'o ka fiema'u ke monomono ai 'a e ngaahi koloa ko 'eni'. Pea 'oku toe fai foki 'a e sio ki ha taimi 'oku 'ikai ke toe malava 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni' 'o fakahoko honau fatongia' ko ia ai 'oku fiema'u ke faka'auha 'a e ngaahi koloa'ni. Ko e kakato 'a e siofi fakalukufua ki he anga 'o e feliuliuki 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi koloa ko 'eni' 'oku malava ai ke fakahoko 'a hono pule'i lelei 'o e ngaahi koloa'ni. Pea mei ai 'e a'usia leva 'o fakapapau'i 'oku fakasi'isi'i 'a e fakamole' ki he ngaahi koloa tauhi tu'uma'u tauhi tu'uma'u ko 'eni' pea taimi tatau 'oku ma'u pe 'e he ngaahi koloa takitaha 'a e tu'unga lelei mo fe'unga ke fakahoko'aki hono fatongia'. 'Ikai koia pē ka 'oku fakapotopoto pea lahi 'a e 'aonga 'oku ma'u mei' he ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga' pea na'e a'usia pe 'a e taumu'a ngāue takitaha na'e fakatau ai 'a e ngaahi koloa ko'eni'.

- 'I he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'o Tonga' 'i he ta'u 'e nima (5) kuohili' na'e 'ikai ke kakato hono lēkooti 'o e ngaahi koloa naunau, misini mo e me'angāue 'a e pule'anga'. 'Oku kau atu foki 'eni he 'uhinga hono 'ikai 'oatu 'i he lipooti 'a e 'atita tau'ataina 'a e Fakakaukau Faka'atita': (*Qualified Opinion*) ki he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he ta'u 'e nima kuohili'.

² Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga
2012/13 – 2016/17

1.2 Taumu'a mo e ngaahi fakangatangata 'o e 'atita

Ko e taumu'a 'a e 'atita' ni ko hono vakai'i 'a e founiga hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga 'oku fakapotopoto'i hono ngāue'aki, leva'i lelei pea a'usia 'a e ngaahi taumu'a takitaha.

Na'e fakahoko foki 'e he timi 'atita' 'a hono siofi 'a e ngaahi pole 'e malava ke hoko 'i hono 'ikai ke tokanga'i fakalelei 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga'. 'Oku hā atu 'i he *Fakalahi 1*. Na'e fakakau foki 'i hono vakai'i 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga' 'oku kaungatonu ki he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga hono I pea mo hono II 'aia na'e fiema'u 'e he pule'anga ke fakapapau'i' 'oku tauhi lelei 'a e tu'unga ma'olunga 'o e ngaahi koloa takitaha 'o tu'uloa. Ko e ngaahi koloa ko 'eni' 'oku hā atu 'i lalo:

- (1) Tokangaekina 'o e mo'ui lelei;
- (2) Ako mo e Ako Ngāue;
- (3) Ngaahi Koloa Lalahi – 'Uhila, Fefononga'aki, Fetu'utaki, Langa Hale; mo e
- (4) 'Ātakai.

Ko e ola 'o e siofi 'o e ngaahi pole 'oku kaungatonu ki he ngaahi koloa ko 'eni na'e 'i ai leva 'a e ngaahi koloa na'e fiema'u ke siofi 'e he 'atita 'a ē ko e ngaahi koloa ia na'e fakahoko kiai 'a e 'atita: 'ngaahi saliote misini', 'ngaahi polokalama fakakomipiuta', hala pule'anga', fetu'utaki', 'uhila, vai mo e ngaahi fale nofo'anga 'a e pule'anga'.

Na'e fai pe hono fakatokanga'i 'a e ngaahi koloa kehe hangē ko e uafu, mala'evakapuna', 'ngaahi vaka, ko e paaka' pea pehē foki ki he mala'e va'inga' ka koe'ahi ko e kaungatāmaki 'a e kaungāue' na'e 'ikai ke lava ha siofi 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni. Neongo, 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'ke fakakau atu 'i ha 'atita he kaha'u 'a e ngaahi koloa ko 'eni.

Na'e fai leva hono filifili 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' pea mo e pisinisi 'a e pule'anga' 'e fakahoko ki ai 'a e 'atita 'o e ngaahi koloa ko 'eni'. Ko e ola 'o e filifili ko 'eni' na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe: hangē ko e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'oku pule kakato ki ai 'a e pule'anga' pea pehē foki ki he ngaahi koloa 'oku tokanga'i 'i he malumalu 'o e pule'anga'. Ko hono fakaikiiki 'o 'eni 'oku 'oatu ia 'i he *Tepile 2*.

Tepile 2: Ngaahi koloa 'o e potungāue 'a e pule'anga pea mo e pisinisi 'a e pule'anga na'e fakahoko ki ai 'a e 'atita

<i>Fakakalakalasi 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Ngaahi Koloa</i>	<i>Ngaahi Potungāue 'a e pule'anga/pisinisi 'a e pule'anga</i>	<i>Ngaahi fakamatala 'oku kaungatonu ki he ngaahi koloa takitaha</i>
Ngaahi Koloa Lalahi	<i>Faka'ekonōmika:</i> Fefononga'aki – Hala pule'anga Ngaahi Fale Nofo'anga Ivi Fakanatula – 'Uhila Fetu'utaki <i>'Ātakai:</i> Vai	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (<i>MoI</i>) Potungāue Mo'ui (<i>MoH</i>) Kautaha 'Uhila 'a Tonga (<i>TPL</i>) Komisoni Fetu'utaki 'a Tonga (<i>TCC</i>) Kautaha Keipolo 'a Tonga (<i>TCL</i>) Poate Vai 'a Tonga (<i>TWB</i>)	2.1.3.3 2.2.3.5 2.2.3.6 2.3.3.5 2.1.3.2 2.1.3.3 2.2.3.2 2.2..3.5 2.2.3.6 2.3.3.5 2.3.3.5 2.2.3.1 2.2.3.5 2.3.3.1 2.2.3.1 2.2.3.5 2.3.3.5 2.2.3.2 2.2.3.3 2.2.3.5 2.3.3.2 2.3.3.3 2.3.3.4
Ngaahi Koloa 'oku malava ke tau sio ki ai – naunau mo e ngaahi misini	Saliote Misini	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (<i>MoI</i>) Potungāue Polisi (<i>MoP</i>)	2.1.3.1 2.1.3.3 2.2.3.2 2.2.3.3 2.2.3.5 2.2.3.6 2.3.3.2 2.3.3.3 2.3.3.4 2.3.3.5 2.1.3.1 2.1.3.3 2.2.3.1 2.2.3.2 2.2.3.5 2.2.3.6 2.3.3.5
Ngaahi Koloa 'ikai hā mai	Polokalama Fakakomipiuta (Sun System)	Potungāue Pa'anga (<i>MoF</i>)	2.2.3.4 2.1.3.3 2.2.3.6 2.3.3.5

Na'e fakahoko 'a e 'atita ko 'eni mei he ta'u fakapa'anga 2011/12 ki he 2016/17.

1.3 ‘Analaiso ‘o e ngaahi pole pea mo e ngaahi makatu’unga ‘o e ‘atita

Na’e fakahoko ‘a hono vakai’i ‘o e ngaahi pole ‘e fekau’aki mo ‘e ‘atita ko ‘eni’ ‘i he taimi na’e fa’u ai ‘a e palani ngāue ki he ‘atita’ ‘a ia ‘oku fakahā atu ‘i he *Fakalahi 1*. Ko e ‘uhinga ‘o e vakai ko ‘eni ke ‘ilo’i ko e hā ‘a e ngaahi koloa ‘oku fiema’u ke fai kiai ‘a e ‘atita ‘a ia ‘oku hā atu he *Tepile 2*.

Na’e fa’u ‘a e ngaahi fehu’i ‘e tolu pea na’e ‘i ai leva ‘a e ngaahi makatu’unga na’e fa’u mei ‘he ngaahi fehu’i koia ‘a ia ‘e tokoni ki he fakahoko ‘o e ‘atita’ ‘oku hā atu ‘i he *Tepile 3*.

Tepile 3: Ngaahi Fehu’i mo e ngaahi makatu’unga faka’atita

<i>Ngaahi fehu’i</i>	<i>Makatu’unga ‘o e ‘atita</i>
1. ‘Oku tokanga’i lelei nai ‘a e ngaahi koloa tauhi tu’uma'u ‘a e pule’anga pea ‘i he taimi tatau ‘oku a’usia ‘e he ngaahi koloa ko ‘eni ‘a e ngaahi taumu’ā ngāue na’e palani’i ke ne hanga ‘o fakahoko?	<ul style="list-style-type: none"> ‘Oku fiema’u ke pule’i fakalelei ‘a e ngaahi koloa ‘a e pule’anga’ ke a’usia ‘a e taumu’ā ngāue mo e kaveinga ngāue ‘i he Palani Fakata’u ‘a e ngaahi potungāue pule’anga takitaha pea ke kaungatonu ia ki he visone ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalakalaka ‘a Tonga hono II pea pehē foki ki he Fakamatala Patiseti ‘a e Pule’anga ‘o Tonga. Ko e ‘i ai ‘a e Fa’unga Pule’i ‘o e Ngaahi Koloa’, ‘e malava ‘o tokoni ia ki he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga’ ke muimui’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa takitaha pea lipooti ‘a e ngaahi a’usia ‘o e taumu’ā mo e kaveinga ngāue ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni.’ ‘I he ‘i ai ‘a e Fa’unga Pule’i ‘o e Ngaahi Koloa’ ‘oku mei ‘i ai ‘a e Fakahinohino Ki Hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’uko ‘eni. ‘I he Fakahinohino Ki Hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’uko ‘eni’ ‘oku ‘i ai ‘a e founiga ki hono lēkooti, muimui’i pea ke fakapapau’i ‘oku lekooti ‘a e tu’unga totonu ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni pea fakapapau’i ‘a e founiga hono fakafetongi pe faka’auha pe tokanga’i’aki ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni pea ke a’usia ‘a e ngaahi kaveinga ngāue ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni. ‘I he taimi tatau ‘oku fiema’u ke fakapapau’i ‘oku tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’uko ‘eni fakatatau ki he Tu’utu’uni Fakafalepa’anga 2010, Tu’utu’uni ki he Kaungāue Fakapule’anga ‘a ia ‘oku lekooti ma’u pe ki hono tu’unga totonu’ pea pehē foki ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘oku kaungatonu ko he Ngaahi Pisini ‘a e Pule’anga.
2. ‘Oku fe’unga nai mo fakapotopoto pea a’usia ‘a e kaveinga ngāue ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma'u ‘a e pule’anga?	‘Oku ‘i he ngaahi takingāue ‘a e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ke nau vakai’i ‘oku fakapotopoto hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa’ ni fakatatau ki he ngaahi Fakahinohino Ki Hono Pule’i ‘o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu’uma’u. ‘Oku tonu ke felāve’i ‘a e Fakahinohino Ki Hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ki he Tu’utu’uni Ngāue Fakafalepa’anga 2010 ‘a ia ‘oku’ne tokoni ki he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ki hono lēkooti, muimui’i pea ke fakapapau’i ‘oku lekooti ‘a e tu’unga totonu ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni pea fakapapau’i ‘a e founiga hono fakafetongi pe faka’auha pe tokanga’i’aki ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni pea ke a’usia ‘a e ngaahi kaveinga ngāue ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni.
3. ‘Oku malava nai ke fakasi’isi’i ‘a e fakamole’ ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma'u ‘a e pule’anga’ ka ‘i he taimi tatau ‘oku’ne ma’u ‘a e tu’unga lelei mo fe’unga ke fakahoko’aki hono fatongia?	Ko hono malava ‘o fakasi’isi’i ‘a e fakamole ki he ngaahi koloa ‘a e pule’anga’ ka ‘i he taimi tatau ‘oku tu’unga lelei pe mo fe’unga ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni’ ‘oku mahu’inga ia ki hono poupoua ‘a e hokohoko atu ‘a hono fakapapau’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa takitaha. Ko e ngaahi fakahoko fatongia ‘eni ‘oku lipooti atu ‘i he Fa’unga Pule’i ‘o e ngaahi koloa’ ‘a e pule’anga. He ‘oku mei’he Fa’unga Pule’i ‘o e ngaahi koloa’ ‘a e fakamatala ki hono lekooti ‘a e founiga ‘e fakahoko ‘e he potungāue pule’anga takitaha hono fa’u ke fakatau mai ‘o ha ngaahi koloa’, founiga ‘e ma’u mai mei ai ‘a e ngaahi koloa ko ia’, founiga ke fakafoki ‘a e ngaahi koloa ‘a e pule’anga ki he tu’unga lelei na’e ‘iai, founiga ki hono fakafetongi pe faka’auha ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni. ‘Oku toe malava foki ‘o tala ‘a e fakafuofua ‘o e fakahoko fatongia ‘o e ngaahi koloa takitaha ‘i ha mātu’aki mahu’inga fakapotopoto.

1.4 Founiga na'e fakahoko 'aki 'a e 'atita

Ko e 'atita ko 'eni' na'e ngāue'aki ia 'a e founiga ko hono vakai'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga'. Ko e ngaahi tefito'i mo'oni 'o hono tokanga'i lelei 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u' 'oku kau ia ki hono tokanga'i fakapotopoto 'o 'ikai ke fai ha fakamole noa'ia ki he ngaahi koloa takitaha pea 'i he taimi tatau 'oku kei a'usia pe 'a e taumu'a ngāue 'o e ngaahi koloa ko'eni. 'Oku 'ikai foki ke kau atu 'i he 'atita ko 'eni hono siofi 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue pe ko e ngaahi taumu'a 'oku fokotu'u ke a'usia 'e he fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha'. Ka 'oku fai 'a e vakai 'a e 'atita ki he tu'unga pule'i lolotonga 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni'.

Ko e ngaahi founiga eni na'e ngāue'aki 'e he 'atita 'i hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala fakamo'oni ki he 'atita ko 'eni':

- Fakahoko 'o ha faka'eke'eke 'o e ni'ilihi 'oku'nau kaungatonu ki he 'atita'ni
- Vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku kaungatonu ki hen'i
- 'Analaiso 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko'eni

1.5 Fakamatala 'a e 'atita ki he tu'unga falala'anga 'o e 'atita na'e fakahoko

Ko e ngaahi lekooti na'e 'omai ke fakahoko'aki 'a e 'ātita' 'oku fe'unga pea 'oku'ne poupou ki hono fakamatala'i tonu 'a e ngaahi founiga na'e fakahoko 'aki 'a e 'ātita' pea pehē foki ki hono lipooti 'o e makatu'unga falala'anga 'o e 'atita na'e fakahoko'.

VAHE 2: OLA 'O E 'ATITA MO E NGAALI FOKOTU'U

2.1 'Oku tokanga'i lelei nai 'a e ngaahi koloa 'a e pule'anga pea 'i he taimi tatau 'oku a'usia 'e he ngaahi koloa ko 'eni 'a e ngaahi taumu'a ngāue na'e palani'i ke'ne hanga 'o fakahoko?

2.1.1 Makatu'unga 'o e 'atita

- 'Oku fiema'u ke tokanga'i fakalelei 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga' ke a'usia 'a e taumu'a ngāue mo e kaveinga ngāue 'i he Palani Fakata'u 'a e ngaahi potungāue pule'anga takitaha pea ke kaungatonu ia ki he vīsone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II pea pehē foki ki he Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga 'o Tonga.
- Ko e 'iai 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u', 'e malava 'o tokoni ia ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ke muimui'i 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha pea lipooti 'a e ngaahi a'usia 'o e taumu'a mo e kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa ko 'eni.'
- 'I he 'iai 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u' 'oku mei 'i ai 'a e Fakahinohino Ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni. 'I he Fakahinohino Ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni' 'oku 'iai 'a e founiga ki hono lēkooti, muimui'i pea ke fakapapau'i 'oku lekooti 'a e tu'unga totonus 'o e ngaahi koloa ko 'eni pea fakapapau'i 'a e founiga hono faka fakafetongi pe faka'auha pe tokanga';aki 'a e ngaahi koloa ko 'eni pea ke a'usia 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa ko 'eni. 'I he taimi tatau 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni fakatatau ki he Tu'utu'uni Fakafalepa'anga 2010, Tu'utu'uni ki he Kaungāue Fakapule'anga 'a ia 'oku lekooti ma'u pe ki hono tu'unga totonus' pea pehē foki ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku kaungatonu ki he Ngaahi Pisini 'a e Pule'anga.

2.1.2 Mahu'inga 'o e makatu'unga 'o e 'atita

Ko e taimi 'oku tokanga'i fakalelei ai 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga' 'e malava ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue mo e ngaahi kaveinga ngāue mafatukituki 'o e ngaahi koloa takitaha 'a ē na'e palani'i 'e he potungāue pule'anga takitaha ke fakahoko'. 'A ia 'oku fiema'u ke hanga 'e he pule'anga' 'o muimui'i 'a e taumu'a fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha, fakapapau'i 'oku ngāue'aki fakalelei ki he ta'umu'a ngāue koe na'e palani'i ke ne hanga 'o fakahoko' pea 'oku ngāue lelei 'a e ngaahi koloa ko 'eni fakatatau ki he fiema'u na'e fakatau mai ai 'o e ngaahi koloa ko 'eni'. Kātoa 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u takitaha ko 'eni 'oku fiema'u ke 'i ai hono lipooti ke malava ke fai ha fokotu'utu'u ki ha ngaahi fakalelei ngāue 'o kapau 'oku fiema'u. Ko e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni' 'e malava ai ke tokoni ki he pule ngāue' ke fakapapau'i 'oku malava lelei 'e he ngaahi koloa ko 'eni 'o fakahoko hono fatongia', pea ke tala ko e fakamole ki he ngaahi koloa ko 'eni 'oku faiatau pe ki he patiseti na'e 'omai ke fakahoko'aki 'a e fatongia 'o e ngaahi koloa takitaha. 'I hono fakahoko lelei 'eni 'e 'iai leva 'a e tu'unga falala'anga 'i he pule'anga' 'e fakahoko lelei 'e he ngaahi koloa takitaha hono fatongia fakatatau ki he kaveinga ngāue mo e taumu'a ngāue na'e palani ke fakahoko'. 'E mei'he 'iai ko 'eni 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga' 'a e 'ata totonus 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha pea 'oku malava ke siofi 'a e feka'inga'aki 'a e ngaahi koloa ko 'eni ki he ngaahi kaveinga ngāue pea ke poupoua ki he ngaahi faiatu'utu'uni ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u.

Fakatātā 1: 'Elemeniti 'o e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tahi tu'uma'u³

2.1.3 Ola 'o e 'atita

2.1.3.1 *Ni'ihi 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'oku'nau muimui'i mo lipooti 'a e hono ngāue'aki 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u' takitaha*

- 'Oku fakakau 'i he Palani Ngāue Fakata'u Tolu 'a e tāketi 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e fiema'u ke lēkooti kakato pea ke tauhi 'a e tohi lēsisita 'oku lēkooti ai 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga.
- Ko e Potungāue Polisi 'oku 'iai 'a e tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i 'aki 'enau ngaahi saliote misini. 'Oku 'i he Potungāue Polisi ke lēkooti ma'u pē 'a e founa 'oku ngāue'aki ki hono pule'i 'o e ngaahi saliote misini he 'oku lahi foki 'a e ngaahi saliote misini 'a e Potungāue ko 'eni'.

2.1.3.2 *Ni'ihi 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'oku'nau lipooti 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u takitaha 'a e pule'anga*

- Ko e Potungāue Mo'ui 'oku'ne hanga 'o muimui'i ma'upe 'a e monomono 'oku fakahoko ki he ngaahi fale 'i falemahaki' pea pehēfoki ki he ngaahi mohenga 'i falemahaki'. 'Oku'ne lipooti foki 'a e tu'unga 'o e ngaahi mohe'anga 'i falemahaki na'e monomono' pea fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e ngaahi mohenga 'oku 'atā ki he ngaahi fiema'u 'a falemahaki 'o kapau 'oku tokolahi 'a e ni'ihi 'oku fakatokoto 'i falemahaki'. 'Oku 'i ai foki 'a e Kōmiti 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi me'angāue 'a e potungāue' 'aia 'oku kau atu ki ai 'a e ngaahi pule ngāue 'o e va'a takitaha 'o e potungāue' pea mo e va'a koē 'o e potungāue' 'oku'ne tokanga'i 'a hono monomono 'o e ngaahi maumau 'e hoko ki he potungāue'ni. 'Oku 'ohake 'i he ngaahi fakataha 'a e Kōmiti ko 'eni' 'a e ngaahi palopalema 'oku fekau'aki mo hono pule'i 'o e ngaahi fale kooee 'o e potungāue'ni.

³ Australian National Audit Office (ANO). Better Practice Guide on the Strategic and Operational Management of Assets by Public Sector Entities.

Delivering agreed outcomes through an efficient and optimal asset base, (Barton, ACT: Commonwealth of Australia, 2010), 15.

Fakatātā 2: Ngaahi Fale Fo'ou 'o e Falemahaki Vaiola

2.1.3.3 Fokotu'u ke fa'u 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e Pule'anga,

Ko e tohi koē 'o Tonga ki hono liliu 'o e Fononga'anga ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 2014/2015-2018/2019 'oku' ne fokotu'u mai ai 'a e fiema'u ke 'i ai ha Fa'unga Pule'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u' 'a ia na'e fiema'u ke tali 'e he kapineti 'i he 'aho 31 Tisema 2015. Ko hono 'iai koē 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga' 'o kau atu ki ai 'a e ngaahi koloa lalahi 'e lava mei ai 'o 'omai 'a e founiga tatau ke fakahoko'aki 'e he potungāue 'a e pule'anga takitaha ki hono muimui'i, lēkooti, pea mo hono lipooti 'o e ngaahi fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa ni. Fakatatau ki he Potungāue Pa'anga 'oku nau tatali ki ha tokoni ki hono fa'u 'a e tohi ko 'eni ki he Fa'unga Pule'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u' 'a e pule'anga'.

2.1.4 Aofangatuku

Ko e fokotu'u ko 'eni mei he Potungāue Pa'anga ke fa'u ha Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'o e pule'anga' 'e malava ai ke tokonia 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ki hono lipooti 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u takitaha ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue mo e kaveinga ngāue na'e palani ke fakahoko 'e he ngaahi koloa ni. 'E toe lava foki ke 'aonga 'eni ki he pule'anga' he 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke muimui'i 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u takitaha 'a e pule'anga'.

2.1.5 Ngaahi Fokotu'u

1. *Oku fiema'u ke fai ha ngāue ke fa'u 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga ke ne hanga 'o 'omai 'a e founiga ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga pea ke muimui ki ai 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga'*

Tali mei he ngaahi potungāue 'a e pule'anga

Na'e ma'u 'a e fakamatala mei 'he Potungāue Pa'anga 'oku lolotonga fai 'a e mateuteu ke fakahoko ha ngāue ki hono fa'u 'a e Fa'unga Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'o e Pule'anga

2. *Ko e taha 'o e ngaahi fiema'u 'a e Fakamatala Fakata'u 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ke fakakau atu 'i he'enua lipooti' 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'oku 'i he malumalu 'o e ngaahi potungāue pule'anga takitaha. 'I he taimi tatau 'oku fiema'u ke fakapapau'i ko e fakahoko fatongia ko 'eni 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga' 'oku fai fakatatau ki he ngaahi Lao 'oku ne pule'i 'a e ngaahi potungāue pule'anga takitaha'.*

Tali mei he ngaahi potungāue 'a e pule'anga

Tui tatau 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ki he ngaahi fokotu'u na'e 'oatu.

2.2 Na'e fe'unga nai mo fakapotopoto pea a'usia 'a e kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga?

2.2.1 Makatu'unga 'a e 'atita

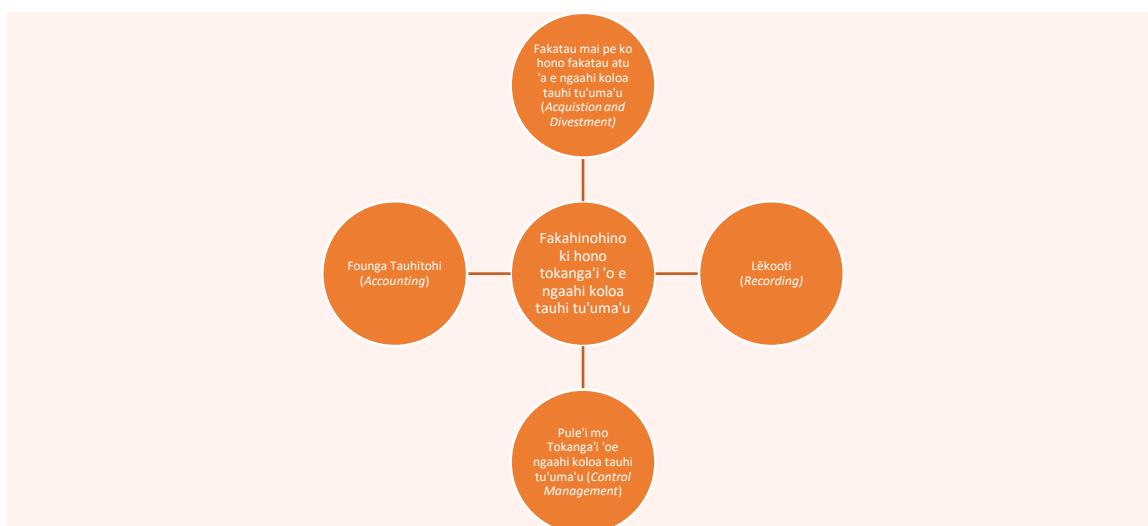
'Oku 'i he ngaahi takingāue 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ke nau vakai'i 'oku fakapotopoto hono pule'i 'o e ngaahi koloa' ni fakatatau ki he ngaahi Fakahinohino Ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Koloa. 'Oku tonu ke felāve'i 'a e Fakahinohino Ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'uki he Tu'utu'uni Ngāue Fakafalepa'anga 2010 'a ia 'oku' ne tokoni ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga ki hono lēkooti, muimui'i pea ke fakapapau'i 'oku lēkooti 'a e tu'unga totonu 'o e ngaahi koloa ko 'eni pea fakapapau'i 'a e founa hono fakafetongi pe faka'auha pe tokanga'i'aki 'a e ngaahi koloa ko 'eni pea ke a'usia 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa ko 'eni.

2.2.2 Mahu'inga 'o e makatu'unga 'o e 'atita

Ko e 'iai 'o ha Fakahinohino ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga 'oku malava ai ke lēkooti, pea ke tokanga'i lelei 'a e ngaahi koloa koia 'a e pule'anga'. 'Ikai koia pe ka 'e malava ai ke pule'i fakalelei 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha 'i he 'aho takitaha. Ko e ni'ihī 'o e ngaahi potungāue pe pisinisi 'a e pule'anga 'oku 'ikai fu'u lahi 'a e ngaahi koloa 'a e pule'anga 'oku nau tauhi 'oku kei fiema'u pe ke 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahinohino 'a e founa hono pule'i 'aki 'a e ngaahi koloa ko 'eni.

Ko e fotunga 'o e tohi Fakahinohino ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga' 'oku'ne 'omai 'a e 'ata totonu 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha 'aia 'oku ha atu 'i he *Fakatātā 3*.

Fakatātā 3: 'Elemēniti 'o e Fakahinohino ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u⁴

⁴ Australian National Audit Office (ANO). *Better Practice Guide on the Strategic and Operational Management of Assets by Public Sector Entities. Delivering agreed*

outcomes through an efficient and optimal asset base,
(Barton, ACT: Commonwealth of Australia, 2010), 160.

Ngaahi ‘Elemēniti ‘o e Fakahinohino Ki Hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a ia ‘oku fakamatala’i ko ‘eni:

- **Fakatau mai pe ko hono fakatau atu ‘a e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u (Acquisition and divestment):** ko hono fakamatala ‘o e founa hono fakatau mai mo fakatau atu ‘a e ngaahi koloa’ni pehē foki ki hono faka’auha ‘o e ngaahi koloa.
- **Lēkooti (Recording):** ko hono fakamatala’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u, ko e fakakalakalasi ‘o e ngaahi koloa’ni pea mo hono lēkooti ‘o e ngaahi koloa ‘i he tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u.
- **Pule’i mo tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u (Control and Management):** ko e ngaahi fiema’u ‘oku anga pehe’ni (1) fiema’u ‘o e ngaahi tu’utu’uni fekau’aki mo e ngaahi koloa’ni (2) ngaahi ngafa mo e fatongia ki hono pule’i ‘o e ngaahi koloa’, founa hono tokanga’i ke malu ‘a e ngaahi koloa’, founa ‘oku fakahoko’aki hono lau ‘o e ngaahi koloa’, ko e ngaahi ‘isiu taautaha mo e ngaahi nō na’e fakahoko ke fakatau mai ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni’, ko e ngaahi mole pe ko e ngaahi maumau na’e hoko ki he ngaahi koloa’ni, ko e ngaahi me’afua na’e ngāue’aki ki he fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa’, taimi ‘oku faka’auha ai ‘a e ngaahi koloa’ pea mo e taimi ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha ‘aonga ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni’ pea pehē ki he taimi ‘oku fiema’u ke ‘i ai ha ngaahi kautaha malu’i ke ne malu’i ‘a e ngaahi koloa’ ni.
- **Founa Tauhitohi (Accounting):** ko hono ‘oange ‘a e fakahinohino fakatauhi tohi ki hano fakamahu’inga ‘o ha ngaahi koloa tauhi tu’uma’u’, taimi ‘oku hoko ai ha maumau ki he ngaahi koloa ko ‘eni ka ‘oku te’eki ke a’u ‘a e ‘aonga ‘o e ngaahi koloa ko ia’ ki hono taimi totonu ke faka’auha ai, ko e taimi ‘oku tuku mai ‘e ‘aonga ai ke ngāue’aki ‘a e ngaahi koloa’ni, ko hono fetukutuku holo ‘o e ngaahi koloa’, ko hono tauhi ‘o e ngaahi koloa’ ‘o fakatatali ke faka’auha ai, ko e founa ngāue ki hono fakamahu’inga ‘o e ngaahi koloa mo hono fakakalakalasi ‘a e ngaahi mahu’inga totonu ki he ngaahi koloa koia’, kau atu foki ki ai mo e ngaahi koloa tukufakaholo ‘o e fonua’ ‘aia ‘oku fiema’u ke tauhi lelei’. Ko e tohi lēsisita ki he ngaahi koloa tauhi tu’uma’u’ ‘oku tonu ke ‘i ai ‘a e ngaahi lēkooti ‘oku fekau’aki mo e koloa takitaha mei he taimi na’e fakatau mai ai ‘a e koloa koia’ ki he ‘uhinga na’e fakataumu’ a hono fakatau mai ai ‘a e koloa’ pea ‘oku fai fakatau ki he tu’utu’uni fakamāmani lahi ki he founa fakatauhi tohi ‘o e ngaahi koloa ko ia’. ‘Ikai ko ia pē pea pehē foki ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘oku tonu ke fakahoko ‘e he ngaahi koloa takitaha ‘o kau ki ai ‘a e taimi ‘oku lipooti ai ‘a e a’usia ‘o e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa takitaha

2.2.3 Ola ‘o e ‘atita

2.2.3.1 Potungāue ‘e tolu (3) ‘oku ‘i ai ‘enau Tu’utu’uni Fakahinohino ki hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u

Ko e ngaahi potungāue pea mo e pisinisi eni ‘a e pule’anga’ ‘oku ‘i ai ‘a ‘enau tohi Fakahinohino ki hono Tokanga’i ‘o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu’uma’u’: Potungāue Polisi’, Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga pea mo e Kautaha Keipolo ‘a Tonga.

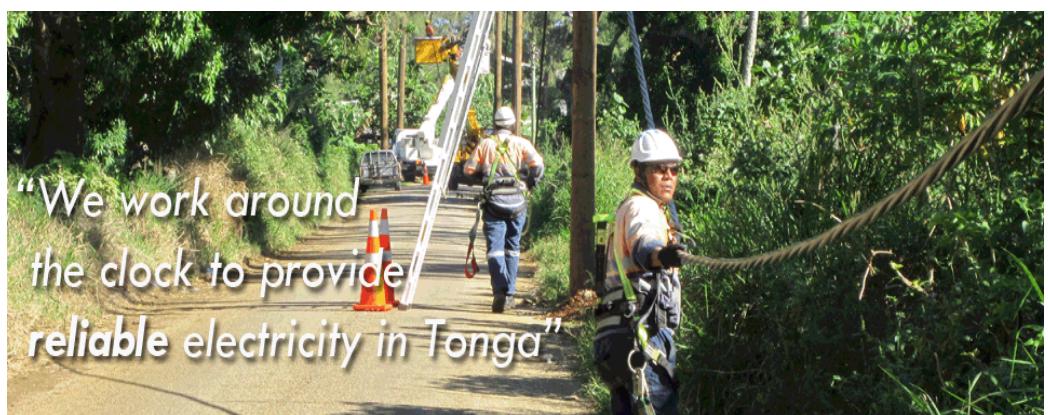
Ko e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Potungāue Polisi ‘oku fakalea ia ko e: ‘Tu’utu’uni ki hono Pule’i mo Taliui ‘a e ngaahi koloa ‘a e Potungāue Polisi’. ‘Oku ‘i ai foki mo e ‘Tohi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Saliote Misini’ pea pehē ki he ‘Tohi Tu’utu’uni ki he faka’uli ‘i he ngaahi saliote misini’. Kātoa ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Potungāue Polisi. ‘Oku fiema’u foki ke ako’i ‘a e kau ‘ofisa polisi kotoa ki hono ngāue’aki pea mo hono mahino’i ‘a e ngaahi ola totonu ‘oku fiema’u ke ma’u ‘i he fakahoko fatongia ko ‘eni ‘a e ngaahi saliote misini ‘a e pule’anga. ‘Oku ‘i he ngaahi polokalama ako ko ‘eni ke ne hanga ‘o ako’i ai ‘a hono mahu’inga ke fakakakato ma’u pe hono lēkooti mo tauhi ‘o e ngaahi saliote misini ‘a e potungāue.

Ko e Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'oku 'i ai 'a e 'Tu'utu'uni ki hono Pule'i mo Fakapa'anga 'o e ngaahi koloa'. Ko e tu'utu'uni ko 'eni 'oku'ne fakapapau'i ko e ngaahi fakamole kotoa ki hano fakatau mai 'o ha ngaahi koloa 'e he Kautaha kuopau ke palani'i fakalelei, siofi 'a e ngaahi fiema'u ki he fakatau mai 'o e ngaahi koloa ko 'eni', founiga ki hono tali ke fakatau mai 'o e ngaahi koloa'ni, founiga 'oku fakahoko'aki 'a hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa ko 'eni pea ke muimui'i 'o lipooti 'a e fakahoko fatongia ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue na'e palani kiai 'a e ngaahi koloa ko 'eni'. 'Oku 'i ai foki mo e Tu'utu'uni ki he Mafai ki hono Fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue takitaha fakatatau ki he Tu'utu'uni ki hono Pule'i mo Fakapa'anga 'o e ngaahi koloa'. 'Oku fakataumu'a 'eni ke 'omai 'a e founiga totonu ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi koloa ko 'eni.

Ko e Kautaha Keipolo 'a Tonga' 'oku 'i ai 'ene Tu'utu'uni ki hono tauhi fakapa'anga 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga'. 'Oku 'i ai foki mo e Tu'utu'uni ki hono tohi lēsisita mo tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'ni, pea mo e Fakahinohino ki he founiga hono tokanga'i 'o e ngaahi keipolo' 'a ia kātoa 'o e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni 'oku nau fakataumu'a pe ki hono pule'i lelei 'a e ngaahi koloa 'a e pule'anga'.

Neongo ko e ngaahi koloa lalahi' kuopau ke ngāue fakataha 'a e ngaahi 'elementi kotoa', kae malava ke fakahoko lelei 'a e ngāue 'a e ngaahi koloa lalahi' hangē ko e hala pule'anga', 'uhila', ka 'oku mahu'inga foki ke 'iai 'a e Fakahinohino ki Hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni,' ke fakapapau'i 'oku fe'unga mo fakapotopoto hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni pea a'usia 'a e kaveinga ngāue 'o e ngaahi koloa'ni.

Fakatātā 4: Fakamatala ki he 'aonga hono fakahoko hono pule'i 'o e Kautaha 'Uhila 'a Tonga⁵

Ma'u'anga fakamatala: Kautaha 'Uhila 'a Tonga

⁵ Tonga Power Limited website,
<http://www.tongapower.to/> (accessed 1 August, 2018)

2.2.3.2 ‘Oku ‘ikai ke mahino lelei ‘a e founa hono lēkooti, muimui’i, lēkooti he taimi totonu, fetuku holo, fakafetongi pea faka’auha pea pehē ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga

Na’e fakatokanga’i ‘e he ‘atita’ ‘a e ‘ikai ke ‘i ai ha founa pau ke lēkooti, muimui’i, lēkooti he taimi totonu, taimi ‘oku fetuku holo pe fakafetongi pe faka’auha pea pehē ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e Pule’anga’. Na’e fakatokanga’i foki ‘eni mei’he ‘ikai ke fai pau ‘a e kau faka’uli ‘o e ngaahi saliote misini ki he ngaahi tu’utu’uni ki hono lekooti ‘o e ‘utu ‘o e ngaahi saliote misini pea pehē foki ki he ngaahi tu’utu’uni ‘oku kaungatonu pea mo e kau faka’uli ‘i he ngaahi saliote misini’.

- Ko e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ‘oku ‘ikai ke malava ‘o tala kei taimi ke fai ‘a e faka’ehi’ehi mei hano monomono ‘o ha saliote misini ‘i ha hoko kiai ha maumau. ‘Oku malava ke tupu eni mei he ‘ikai ke tauhi mo lekooti lelei ‘a e tohi lēsisita ‘o e fefononga’aki ‘o e ngaahi saliote misini ‘a e potungāue’ni.

2.2.3.3 ‘Ikai ke tauhi fakalelei ‘a e tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga

Na’e toe fakatokanga’i foki ‘e he ‘atita’ ko e lahi ‘o e ngaahi tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga’ ‘oku ‘ikai ke tauhi fakalelei ia.

- Na’e hanga ‘e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi’ ‘o teuteu’i ‘a e lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e potungāue’ni ki he ta’u fakapa’anga 2016/2017.

2.2.3.4 Te’eki ai ke fakakau ‘a e ngaahi polokalama fakakomipiuta ‘i he ngaahi tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga

Ko e ngaahi polokalama komipiuta ‘a e ngaahi potungāue’ ‘oku fakatokanga’i ‘oku ‘ikai ke kau atu kinautolu he lekooti ‘i he tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’.

- Ko e Potungāue Pa’anga ‘oku ‘ikai foki ke faka’asi ‘i he tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa’ ‘a e polokalama komipiuta ‘oku nau ngāue’aki ‘a ē ko e Sun System.

2.2.3.5 Fakamahu’inga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga

Na’e fakatokanga’i ‘e he ‘atita’ ‘oku ‘ikai pe ke fai hano toe ‘a’ahi ke fakamahu’inga ‘a e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u lolotonga ‘a e pule’anga’. Ko hono fakamahu’inga ‘o e ngaahi koloa’ ko hono fakatonutonu ia ‘o e tu’unga pa’anga totonu ‘o ha ngaahi koloa fakatau ki he anga maheni ‘o e tu’u ‘a e māketi ki he ngaahi koloa ko ia’. Ko hono fakahoko ‘o e fakamahu’inga’i ‘o e ngaahi koloa ko’eni’ ‘oku lava ke fakamahino’i mai ai ‘a e mahu’inga totonu ‘o e ngaahi koloa fakakātoa ‘a e pule’anga’. Ko e taumu’ā hono fakahoko ‘a e fakamahu’inga ko ‘eni’ ke lava ‘o tala ‘a e mahu’inga totonu ‘o e ngaahi koloa takitaha ‘i ha taimi ‘o ka fiema’u ke fakatau atu ‘a e ngaahi koloa ko ia’.

Ko e Tu ’utu ’uni Fakafalepa’anga 2010, kupu 80 ‘oku’ ne ‘omai ‘a e ngaahi fiema’u ki hono fakahoko ‘a hono fakamahu’inga’i ke tonu ‘a e ngaahi koloa, misini mo e me’angāue ‘a e pule’anga ‘i he ta’u kotoa pē. Ka neongo ia, ‘oku te’eki pe ke ‘i ai ha founa pau ki hono fakahoko ‘o e fakamahu’inga ‘o e ngaahi koloa lalahi ko ‘eni’ ‘o hangē ko e hala pule’anga’. ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ko e faka‘osinga ‘o e ta’u fakapa’anga kotoa pē ko e ngaahi koloa koē ‘oku holo hono mahu’inga ka ‘oku kei malava lelei pē ‘o fakahoko hono fatongia ‘oku fiema’u ke toe fai ha sio ki ai ke toe fakamahu’inga ki ‘olunga pea ke lēkooti foki ia ‘i he tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u’.

2.2.3.6 Fa’unga tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u‘a e pule’anga

Na’e ‘osi fakahā foki ‘i he 2.1.3.3, ‘a e fa’unga ‘oku feinga ‘a e Pule’anga’ ke fakahoko ke malava ‘o tu’utu’uni pau ‘a e founa ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u‘a e pule’anga’ pea ke fakapapau’i ko hono fakatau mai ‘o e ngaahi koloa ko’eni’ ‘oku tonu pea kakato hono lēkooti pehē foki ki hono lipooti ma’u pē ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa’ ni.

2.2.4 Aofangatuku ‘a e ‘Atita

Na’e fakamā’opo’opo ‘e he ‘atita’ ‘o fakatokanga’i ai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga’ ‘oku kamata ‘enau ngāue ki hono fa’u ‘a e ngaahi Fakahinohino ki Hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’ ka ko hono palopalema’ ko e ‘ikai ke malava ‘o mapule’i ‘a e kaungāue’ ke nau faipau ki he ngaahi tu’utu’uni ko’eni. ‘Oku fiema’u foki ke hanga ‘e he ngaahi potungāue koē ‘a e pule’anga ‘oku ‘ikai ke ‘iai ha fa’ahinga Fakahinohino pehe’ni ‘o fa’u ha tu’utu’uni ke’ne fakahinohino’i kinautolu ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa’ni. ‘Oku lava ke fai ‘a e sio ki he ‘ikai ke fakahoko lelei ‘a e fatongia ki hono lau mo lekooti he taimi kotoa pē ‘a e tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u’ ‘a ia ‘oku ‘ikai leva ke lava ‘o tala pe ‘oku fe’unga nai mo fakapotopoto ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa ko’eni.

2.2.5 Ngaahi fokotu’u

3. ‘Oku tonu ke teuteu’i ‘a e tohi Fakahinohino Ki Hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u‘a e pule’anga pea ‘oku mei hen ‘e lava leva ‘e he ngaahi potungāue mo e pisinisi ‘a e pule’anga ‘o fa’u fakatatau ha ngaahi fakahinohino ke nau ngāue’aki ki hono tokanga’i ‘o ‘enau ngaahi koloa.

Ko e fa’u koe ‘o e ngaahi fakahinohino’ni ‘e mei ai ‘e hanga ‘e he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga’ ‘o ako’i ‘a e kau ngāue ke nau muimui pau ki hono fakahoko lelei ‘a hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u‘a e pule’anga.

Ko e fakahinohino ko ‘eni kuopau ke ne hanga ‘o lēkooti ‘a e ngaahi founa ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa’ni. ‘Oku kau atu ki hen ‘omai ‘a e ngaahi founa ke ngāue’aki ‘e he kau ngāue ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa’ni fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue fakatauhitohi pe ko e tu’utu’uni ngāue ‘oku kaungatonu mo hono pule’i ‘o e ngaahi koloa’ni. ‘Oku to e ‘omai foki hen ‘a e ngaahi founa ke faka’ehi’ehi ‘a e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ko ‘eni mei hono monomono ma’u pē’ pea fokotu’u mai foki ‘a e ngaahi founa ke fakalelei’i ‘aki ‘a e fakahoko fatongia ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni ke toe foki ‘enau fakahoko fatongia ki he tu’unga lelei koe ‘oku fiema’u’ pea na’e palani ke fakahoko ‘e he ngaahi koloa takitaha.

Tali mei he ngaahi potungāue mo e pisinisi ‘a e pule’anga

Ko e Poate Vai ‘a Tonga, Potungāue Mo’ui pea mo e Potungāue Pa’anga na ‘a nau tui tatau ke fokotu’u ha Fakahinohino Ki Hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’. Ko e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga, Kautaha Keipolo ‘a Tonga pea mo e Potungāue Polisi ‘a ē ‘oku ‘osi ‘i ai ‘enau Fakahinohino Ki Hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘oku nau fakamo’oni ‘a e mahu’inga hono ‘iai ‘o e fakahinohino ko ‘eni he ‘oku’ne ‘omai ‘a e founiga faka’aho ke muimui kiai ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga.

Ngaahi fokotu’u makehe:

- ‘I he taimi na ‘e fakahoko ai ‘a e ‘atita, na ‘e tokanga makehe ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi fekau’aki mo e ‘ikai ke ‘i ai ha’anau tokotaha faka’uli pau ‘i he potungāue’. Pea ko e ngaahi ngāue faka’uli na ‘e fakahoko ia ‘e he faka’uli koē ‘oku tali ki ha ngaahi ngāue makehe (VIP driver) ‘a e potungāue ke ne fakahoko ‘a e fatongia ko ‘eni. ‘Oku fakahoko lelei ‘e he tokotaha ko’eni hono fatongia. Fakatatau ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi’ ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘oku fiema’u ke ua pe tolu ‘a e kau faka’uli kae lava lelei ‘o fakahoko honau fatongia.
4. ‘Oku fiema’u ke tauhi ke kakato mo tonu ‘a e ngaahi lēkooti tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u’ ke fakafaingofua ha tu’utu’uni ‘e fakahoko ‘i he kaha’u’ ‘e he ni’ihi ‘oku nau fai tu’utu’uni.

Tali mei he ngaahi potungāue mo e pisinisi ‘a e pule’anga:

‘I he fakamatala na ‘e ‘omai mei’he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi’ ko e ‘ofisa koē na ‘a’ ne tokanga’i ‘a e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e potungāue’ na ‘e fakahiki ia ki he Potungāue Takimamata’ ko ia ai na ‘e fetongi ‘a e ‘ofisa ko’eni ‘aki ‘a e ‘ofisa pe ‘o e potungāue’. Ka neongo ia ‘oku kei fakasio ke ‘i ai ha tokotaha pau ke nofo taafataha ki hono pule’i ‘a e ngaahi lēkooti kotoa ‘o e ngaahi koloa ‘a e pule’anga’

Fakatatau ki he lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘o e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga’, na ‘e fakatokanga’i ‘oku fiema’u ke fakalelei ‘a hono fakahoko hono fakamahu’inga ‘i ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni’. ‘Oku lolotonga kau atu ‘a e Kautaha ko ‘eni ki hono fakahoko ‘a e poloseki ki he ngaahi kolo ‘o Tonga ‘a ia ko hono fakalelei’i ‘a e ngaahi maumau na ‘e hoko mei he afā ko Gita’. Ko hono ‘osi ‘a e ngāue ko ‘eni ‘e hoko atu leva ‘a e ngāue ki hono fakamahu’inga ‘a e ngaahi koloa koee ‘a e pule’anga’. ‘A ia ‘oku kau atu ki henihono siofi ‘e he Kautaha ke fai ha fakamahu’inga ‘o ‘enau ngaahi misini ‘oku talifaki ki he ‘uhila ‘o kapau ‘e mate (generator) ka ‘oku kei malava lelei pe ‘a e ngaahi misini ko ‘eni ‘o ngāue lelei.

Ko e fakamatala ‘a e Poate Vai ‘a Tonga ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki hono fakamahu’inga ‘i ‘o e ngaahi koloa takitaha ‘a e poate.

Ko e toenga ‘o e ngaahi feitu’u na ‘e fai ki ai ‘a e ‘atita hangē ko e Potungāue Mo’ui, Potungāue Polisi pea mo e Potungāue Pa’anga na ‘a nau tui tatau ki he fokotu’u fakakaukau na ‘e ‘oatu ‘e he ‘atita’.

5. ‘Oku fiema’u ko e ngaahi polokalama fakakomipiuta ‘oku fakatau’ ke ngāue’aki ke fakamahu’inga’i pea ke lēkooti makehe hono mahu’inga totonu ‘i he tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’. Koe’uhi ke faitatau ‘eni ki he tu’utu’uni tauhi tohi fakamāmani lahi (IPSAS 31, Intangible Asset). ‘A ia ‘oku tonu ke fakakau atu ‘i hono lekooti ‘i he tohi lēsisita ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e taimi ‘oku tukumai ai ‘o kapau ‘e hoko ha palopalema ki he polokalama komipuita pea ke lipooti ia ki he kautaha na’e fakatau mai mei ai pea ko e ngaahi fakamole koia ‘oku totongi ia ‘e he kautaha na’e fakatau mai mei ai ‘a e ngaahi koloa’ni. ‘Oku toe fiema’u foki ke fakapapau’i ‘a e anga ‘o e tu’u ‘a e ngaahi tohi aleapau ki hono fakatau mai ‘o e ngaahi polokalama komipuita ko ‘eni.

Tali mei he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga

Na’e tui tatau ‘a e Potungāue Pa’anga ki he fokotu’u ko ‘eni pea na’e fakamatala’i mai ki he ‘atita’ ‘oku nau ngāue ke fakahoko ‘a e fokotu’u fakakaukau ko ‘eni.

2.3 ‘Oku malava nai ke fakasi’isi’i ‘a e fakamole ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga ka ‘i he taimi tatau ‘oku ne ma’u ‘a e tu’unga lelei mo fe’unga ke fakahoko’aki hono fatongia?

2.3.1 Makatu’unga ‘o e ‘atita

Ko hono malava ‘o fakasi’isi’i ‘a e fakamole ki he ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’ ka ‘i he taimi tatau ‘oku tu’unga lelei pe mo fe’unga ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa’ni pea ‘oku mahu’inga ia ki hono poupoua ‘a e hokohoko atu ‘a hono fakapapau’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u takitaha. Ko e ngaahi fakahoko fatongia ‘eni ‘oku lipooti atu ‘i he Fa’unga Pule’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga. He ‘oku mei’he Fa’unga Pule’i ‘o e ngaahi koloa’ ‘a e fakamatala ki hono lēkooti ‘a e founa ‘e fakahoko ‘e he potungāue pule’anga takitaha hono fa’u ke fakatau mai ‘o e ngaahi koloa’ni, founa ‘e ma’u mai mei ai ‘a e ngaahi koloa ko ia’, founa ke fakafoki ‘a e ngaahi koloa ‘a e pule’anga ki he tu’unga lelei na’e ‘i ai, founa ki hono fakafetongi pe faka’auha ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni. ‘Oku toe malava foki ‘o tala ‘a e fakafuofua ‘o e fakahoko fatongia ‘o e ngaahi koloa takitaha ‘i ha mātu’aki mahu’inga fakapotopoto.

2.3.2 Mahu’inga ‘o e makatu’unga ‘o e ‘atita

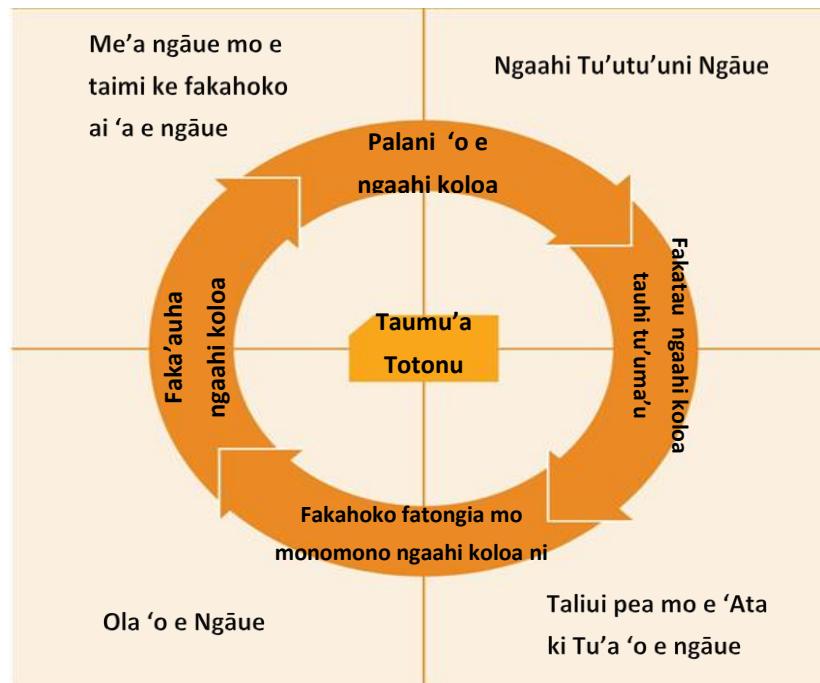
Ko hono fakahoko lelei ‘a e Palani Ngāue ki hono Tokanga’i ‘o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu’uma’u’, ‘oku lava ke ne hanga ‘o ‘omai ‘a e ngaahi koloa ‘oku fe’unga pea ‘oku ‘i he tu’unga lelei’ fakatatau ki he ngaahi kaveinga ngāue na’e palani’i ‘e he ngaahi potungāue pe ko e pisinisi ‘a e pule’anga ke fakahoko’ pea ‘i he taimi tatau na’e ‘ikai ke lahi ‘a e fakamole ki ai’. Ko e Palani Ngāue ki hono Tokanga’i ‘o e Ngaahi Koloa Tauhi tu’uma’u’ te’ne lava ‘o ‘omai ‘a e fakafuofua totonu ki hono ngāue’aki ‘o e ngaahi koloa ko ‘eni ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi fatongia koee na’e fakatau mai ai ‘o e ngaahi koloa’ni ki he potungāue pe pisinisi ‘a e pule’anga’, ‘i he taimi tatau ‘oku fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko ‘eni fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘oku kaungatonu mo hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’. Koia ai ko e ngaahi kaveinga ngāue ‘o e ngaahi koloa takitaha ‘oku’ ne ‘omai ai ‘a e ngaahi fakafuofua ‘o e ngaahi polokalama mo e ngaahi founa ki hono fakahoko ‘o e ngaahi polokalama ko ‘eni pea mo e lahi ‘o e ngaahi me’ a ngāue ‘oku fiema’u ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi polokalama ko ‘eni. Ko e taumu’ a ke a’usia

'a e kaveinga ngāue kuo 'omai ke fakahoko 'e he ngaahi koloa takitaha. 'A ia ko e 'i ai koē 'a e Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u' 'e malava ia ke tokoni ki he ngaahi palopalema ko 'eni 'o ka hoko:

- Ngaahi tu'utu'uni ki he kaha'u ki hono fakalele mo monomono 'a e ngaahi koloa'ni;
- Fokotu'u ha ngaahi palani talifaki ke fakahoko ki ha ngaahi koloa'ni 'o kapau 'e maumau 'oku malava 'o fai 'a e fakafuofua'i 'a e lahi 'o e monomono 'o e ngaahi koloa ko 'eni;
- Fokotu'u ha palani fakafuofua ki hono faka'auha 'o e ngaahi koloa'ni 'o kapau 'oku 'ikai ke fa'a malava lelei 'a e ngaahi koloa ko 'eni 'o fakahoko hono fatongia, tupu mei'he maumau 'a e ngaahi koloa ko 'eni', pe ko e ngaahi koloa ko 'eni kuo'ne a'usia 'a e ta'u na'e fakafuofua kiai fakatauhitohi ke fakahoko'aki hono fatongia;
- Ko hono 'ikai malava ke mākupusi 'a e mahu'inga totonu 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha

Ko e 'ulungaanga 'o e Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga 'oku ne sio lōloa ki he 'aonga 'o e ngaahi koloa takitaha. Neongo ia 'e malava ke poupoua 'eni 'e he ngaahi palani nounou ange hangē ko e palani ki hano fakatau mai ha ngaahi koloa, palani ki he taimi 'oku ngāue'aki ai 'o e ngaahi koloa'ni, palani ki hano monomono 'o e ngaahi koloa ko 'eni pea mo e palani ki hano faka'auha 'o e ngaahi koloa'ni. Ko e 'i ai 'o e ngaahi palani ko 'eni' te ne hanga 'o fakahā tonu mai ai ha ngaahi taumu'a ngāue 'oku fiema'u 'e he ngaahi potungāue pe ko e pisinisi 'a e pule'anga ke fakahoko 'e he ngaahi koloa takitaha.

Fakatātā 5: 'Elemeniti 'o e Palani Ngāue ki he pule'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u⁶

⁶ Australian National Audit Office (ANO). *Better Practice Guide on the Strategic and Operational Management of Assets by Public Sector Entities. Delivering agreed outcomes through an*

efficient and optimal asset base, (Barton, ACT: Commonwealth of Australia, 2010), 38.

2.3.3 Ola 'o e 'atita

2.3.3.1 Ko e Kautaha 'e ua 'oku 'osi maaau 'e na Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u.

Ko e Kautaha Keipolo 'a Tonga pea mo e Kautaha 'Uhila 'a Tonga' 'oku 'osi lolotonga maaau 'ena Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u'. Ko e ongo pisinisi ko 'eni 'a e pule'anga' 'oku' na fakahoko fatongia ki hono tufaki 'a e fetu'utaki pea mo e 'uhila' 'a ia ko e ongo Koloa Lalahi 'eni 'a e pule'anga'. Ko e toenga 'o e ngaahi koloa na'e 'atita 'oku te'eki ke maaau ha Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o 'enau Ngaahi Koloa Tauhi Tu'uma'u'.

- Ko e Kautaha 'Uhila 'a Tonga' 'oku 'i ai 'ene Palani ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u (*Asset Management Plan*) 'e ua. 'A ia 'oku fakahā 'i he palani ko 'eni 'a hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa, taimi 'oku fakahoko fatongia ai 'a e ngaahi koloa ko 'eni, taimi 'oku muimui'i ai 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa ko ia', taimi 'oku monomono ai 'a e ngaahi koloa'ni, pea pehē ki he taimi 'oku faka'auha pe fakafo'ou ai 'a e ngaahi koloa ko 'eni'. 'Oku fakataumu'a pe 'a e fakahoko 'e he Kautaha 'Uhila' 'a hono Palani ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko 'eni kei hokohoko 'o ma'u pe 'e he kakai 'o Tonga ha 'uhila 'oku falala'anga
- Ko e Kautaha Keipolo 'a Tonga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala fakapepa 'oku' ne hanga 'o fakaikiiki ai 'a e founa 'oku nau ngāue'aki ki hono pule'i'aki 'enau ngaahi koloa:
 - *Tohi Fakahinohino ki hono fakahoko ha poloseki (Project Administration Manual)* 'aho 27 'o Sune 2011 – 'Kingdom of Tonga: Tonga-Fiji Submarine Cable Project.
 - Ko e tohi ko 'eni 'oku'ne fakaikiiki ai 'a e ngaahi palani ngāue, ngaahi fokotu'utu'u 'a e poloseki, fakamahu'inga'i 'a e poloseki, founa hono tauhi 'o e tafa'aki fakapa'anga 'o e poloseki, founa 'oku fakahoko'aki 'a hono fakatau mai 'a e ngaahi koloa, ko hono tauhi 'o e ngaahi koloa, muimui'i 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa takitaha, lipooti 'o e fakahoko fatongia 'a e koloa takitaha, tu'utu'uni ki hono ngāue hala 'aki ha ngaahi koloa, founa hono lēkooti ha ngaahi liliu ki he tohi fakahinohino ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa'ni.

- *Ko e Aleapau ki hono monomono 'o e ngaahi koloa fekau'aki mo e malini, "Marine Maintenance Service Agreement" i he 'aho 25 'o Siulai, 2013 i he vaha'a 'o e ongo kautaha ko 'eni (ALCATEL-LUCENT SUBMARINE NETWORKS pea mo e TONGA CABLE LIMITED).*

Fakatātā 6: Keipolo 'a Tonga na'e fakatoka 'i kilisitahi⁷

2.3.3.2 Palani ki hano fakatau mai ha ngaahi koloa tauhi tu'uma'u - Na'e fakatokanga'i na'e 'i ai 'a e ngaahi fakatau 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u' ka na'e 'ikai ke fakakau ia he palani ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa 'ni'

Na'e fakatokanga'i 'e he 'atita' neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha tohi 'oku 'osi maau ki hono lēkooti 'a e Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u tatautefito ki hono fakatau mai ha koloa 'i he ngaahi potungāue mo e pisinisi 'a e pule'anga na'e fai kiai 'a e 'atita, ka 'oku fakatokanga'i 'a e lahi 'a e ngaahi fakatau koloa na'e 'ikai fai ha palani ki ai'.

Ko e kātoa 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'oku nau 'osi 'ilo ki he founa hono fakatau mai 'o ha ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'o ka fiema'u. Ko e tu'utu'uni ngāue ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga 'oku tokoni ia ki hono fakasi'isi'i ha fakamole noa'ia 'o ha fakatau mai 'o e ngaahi koloa 'ni he 'oku 'osi 'iai 'a e fakafuofua fakapa'anga 'o kapau 'oku palani lelei ke fakatau mai 'a e ngaahi koloa ko ia'. He mei ai 'e malava 'e he potungāue pule'anga ko 'eni 'o fakamatala'i 'a e lahi, tu'unga lelei mo e taimi totonu ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa 'ni pe a moe founa ke fakahoko ke fakapapau'i ko e ngaahi koloa ko 'eni 'oku fakatau mai ia 'i ha fakamole fakapotopoto'.

- Ko e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku 'i ai 'enau Palani Fakata'u ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa (*Annual Procurement Plan*) ki he Ta'u Fakapa'anga 2016-2017 'a ia na'e fakakau ki ai 'a e ongo saliote misini 'e ua ke fakatau mai. Na'e fakatokanga'i 'e he 'atita ko e a'u ki he faka'osinga 'o e Ta'u Fakapa'anga' na'e fakatau mai 'e he potungāue' ni 'a e saliote misini 'e nima ki he pa'anga fakakātoa 'e TOP \$185,000. Ko e fakaikiiki ki he ngaahi saliote misini ko 'eni 'oku hā atu 'i lalo.

⁷ Tonga Cable Submarine Fibre Optic Cable System. by Laupoini Manu. Presentation Overview. Tonga Cable Limited background Market Positioning Tonga-Fiji Route Optical

Infrastructure Backup and Redundancy Southern Cross Cable Network IP Transit Network TCL Services Offered.

Tepile 4: Fakaikiiki 'o e saliote misini na'e fakatau'e he Potungāue Ngaahi Ngae Lalahi

<i>Sipinga 'o e saliote misini</i>	<i>Va'a</i>	<i>Mahu'inga (\$)</i>
2004 ISUZU EIF Truck 2 Tons (White)	Va'a Langa Fale	\$25,000.00
Toyota Hilux 2000 (Black)	Pulengāue	45,000.00
2004 Harrier (Black)	Va'a Fakatau Koloa	35,000.00
2004 ISUZU Truck White		35,000.00
Toyota Hilux 2010	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi-Vava'u	45,000.00
Katoa		\$185,000.00

Tupu mei he 'ikai ke palani kimu'a 'a hono fakatau mai 'o e ngaahi saliote misini' 'e toe lahi ange 'a e pa'anga 'e fakamole ki hono ngāue'aki 'a e ngaahi saliote misini ko 'eni' pea pehē foki ki hano monomono 'o e ngaahi koloa ko 'eni 'i he kaha'u 'o kapau 'e maumau. Mei he ngaahi palopalema ko 'eni ko e patiseti 'a e potungāue' 'e 'ikai ke lahi fe'unga ke fakahoko'aki ha ngaahi fakamole 'o ka hoko 'a e ngaahi fiema'u kooee 'oku hā atu 'i 'olunga'. Ko e ngaahi 'elemēniti mahu'inga 'eni 'oku tonu ke fakakau atu 'i he Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga 'aia 'oku faka'asi ia 'i he palani ki hano fakatau mai 'o ha ngaahi koloa.

Fakatātā 7: Ngaahi Saliote Misini kuo 'ikai ke toe lava 'o fakahoko lelei honau fatongia

2.3.3.3 *Palani ki hono monomono 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u - 'Oku 'ikai ke fakatokanga'i he taimi lahi 'i hono teuteu'i 'o e palani ki hano fakatau mai 'o ha ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ke fakakau 'i he palani' 'a e taimi monomono pe muimui'i 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi koloa'ni*

Ko hono fakahoko koē 'o ha fiema'u ke monomono pea mo hono muimui'i 'o e fakahoko fatongia 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u 'a e pule'anga', 'oku 'ikai ke fakatokanga'i ia he taimi 'oku teuteu ai ha palani ki hono fakatau mai ai ha ngaahi koloa fo'ou'. Ko hono fakakaukau'i kimu'a 'a e ngaahi fakamole ki ha ngaahi fiema'u monomono 'o ha ngaahi koloa 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he pule'anga' 'i he taimi 'oku fiema'u fakapa'anga ai ke totongi 'a e ngaahi monomono ko 'eni'. Kapau 'e fakahoko kimu'a 'a hono siofi 'a e ngaahi fiema'u monomono mo e ngaahi fakamole ki hono tauhi mo tokanga'i 'o e ngaahi koloa ko 'eni', 'e malava ai ke tokoni ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ke fakasi'isi'i 'a e fakamole pea 'i he taimi tatau 'oku malava lelei pe 'o fakahoko 'e he ngaahi koloa ko ia hono fatongia.

2.3.3.4 *Palani ki hono faka’auha ‘o ha ngaahi koloa tauhi tu’uma’u – ‘Oku te’eki ke ‘iai ha founiga ki hono faka’auha pe fakafo’ou ha ngaahi koloa*

Ko e founiga hono faka’auha pe fakafo’ou ha ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘oku ‘ikai ke fakatokanga’i fakalelei ‘i he taimi ‘oku teuteu’i ai ‘a e palani ki hano fakatau mai ‘o e ngaahi koloa’ni. Ko e founiga angamaheni ‘i hono faka’auha ‘o ha ngaahi koloa’ni ‘oku fa’a fakahoko ia ‘i he taimi kuo’osi ai ‘a e ‘aonga ‘o e koloa ko ia’ pe ko e ‘aho na’e fakafuofua’i ‘e ‘ikai toe malava ‘e he ngaahi koloa koia ‘o fakahoko lelei hono fatongia’. Koia ai ‘oku fiema’u ke fakakau ‘a e founiga hono faka’auha ‘o e ngaahi koloa’ni ‘i hono teuteu’i ‘o ha palani ki hano faka’auha ‘o ha ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’.

2.3.3.5 *Fa’unga Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘o e Pule’anga Tonga*

‘Oku faka’asi foki ‘i he 2.1.3.3 pea mo e 2.2.3.6 ‘a e Fa’unga Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e Pule’anga Tonga ‘a ia kapau ‘e fakahoko hono fa’u ko ia ‘o e tohi ko ‘eni’ ‘e hoko ia ko e fakahinohino ki he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga’ ke fakahoko’aki hono teuteu’i ‘enau ngaahi Palani Ngāue ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Koloa Tauhi Tu’uma’u ‘a e Pule’anga’.

2.3.4 Aofangatuku ‘a e ‘Atita

Ko e founiga ‘a hono fakatau mai ‘o ha ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’ kuopau ke fakahoko ia he founiga totonu pea ‘oku ‘ata ki tu’ a pea falala’anga.

Ka neongo ia’, ko e fakatau mai ‘o ha ngaahi koloa ‘i ha mahu’inga faka’atu’i ko e taha pē ia ‘o e founiga hono tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga’. Kuopau ke fai ‘a e sio fakalukufua ki he anga ‘o e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa takitaha mei’he taimi na’e fakatau mai ai ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni, taimi koee na’e fakahoko fatongia ai ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni, taimi na’e fiema’u ai ke fakahoko ‘a e monomono ki he ngaahi koloa’ni, muimui’i ‘a e taimi ‘oku fakahoko fatongia ai ‘a e ngaahi koloa ko ia’, ‘o a’u ki he taimi ‘o ka fiema’u ke faka’auha ai ‘a e koloa’ni. ‘I he ‘i ai ‘a e Palani Ngāue ki hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga ‘e malava ke ‘iai ‘a e fakafuofua lelei ki he fakamole ‘oku fiema’u ki he ngaahi koloa takitaha. ‘Aia ‘oku kau atu ki henri ‘a e ngaahi fakamole ko ‘eni: fakamahu’inga’i ‘o e ngaahi koloa takitaha ‘i he ta’u ki he ta’u (*depreciation*), ngaahi fakamole ki hono totongi ha nō na’e fakahoko ke fakatau mai ‘aki ‘o e ngaahi koloa ‘a e pule’anga (*financing cost*) pea pehē foki ki he ngaahi fakamole kuo’osi fakahoko ki he ngaahi koloa na’e fakatau mai (*sunken cost*).

2.3.5 Ngaahi Fokotu’u

6. *Na’e fokotu’u atu ‘e he ‘atita’ ke fakahoko ‘e he potungāue pea mo e pisinisi ‘a e pule’anga hono teuteu’i ha Palani Ngāue ki hono Tokanga’i ‘o e ngaahi koloa tauhi tu’uma’u ‘a e pule’anga mei’he taimi ‘oku fakatau mai ai, taimi koē ‘oku ngāue’aki ai ‘a e ngaahi koloa’ni, taimi ‘oku monomono ai, muimui’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi koloa takitaha o a’u pē ki he taimi ‘oku faka’auha ai ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni*

Tali mei he ngaahi Potungāue mo e Pisini ‘a e Pule’anga:

Ko e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi, Potungāue Mo’ui, Potungāue Pa’anga, Potungāue Polisi, Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga, Kautaha Fetu’utaki ‘a Tonga, Kautaha Keipolo ‘a Tonga pea mo e Poate Vai ‘a Tonga na’ a nau tui tatau ki he fokotu’u na’e ‘oatu ‘e he ‘atita.

Ngaahi fokotu'u makehe:

- *Na'e ma'u 'a e fakamatala mei'he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku fai ma'u pe hono fakalelei'i 'o 'enau Palani koē ki hano fakatau mai 'o e ngaahi koloa 'o kapau 'oku fiema'u ke fakalelei'i. 'A ia na'a nau fakamatala ki he ngaahi saliote misini koē na'e fakatau mai 'i he ofi koē ki he 'osi 'o e ta'u fakapa'anga na'e fakahoko ia koe fiema'u totolu 'a e potungāue 'ikai ko e 'uhinga ki he toe koē 'a e patiseti 'o 'enau potungāue'.*
- *Na'e ma'u 'a e fakamatala mei'he Poate Vai 'a Tonga 'oku nau lolotonga fa'u 'enau Palani Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u'a e pule'anga 'i 'Epeleli 2018 ki he ta'u honogofulu ka hoko mai 'aia mei'he 2018-2028.*

Ko e Potungāue Mo'ui na'a ne fakamatala na'e 'omai 'a e kakai mataotao mei muli he kuohili' ke nau fa'u ha palani ki hono monomono 'o e ngaahi fale 'a e potungāue. Na'e te'eki pe ke lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko 'eni. Koia ai 'oku 'ikai ke fai ha 'amanaki 'e malava 'e he kaungāue 'o e potungāue 'o fakahoko he vave taha 'a e ngāue ko 'eni.

NGAAHI FAKAMO'ONI FAKAMATALA

1. *ALTOBRIDGE Addendum to TCC-ALTOBRIDGE NGN Master Agreement*
2. Asian Development Bank. "ADB Technical Report Kingdom of Tonga: Report Public Enterprises." Policy and Advisory Technical Assistance, 2009.
3. Australian National Audit Office . *Better Practice Guide on the Strategic and Operation Management of Assets by Public Sector Entities*. Canberra: Australian National Audit Office, 2010.
4. Australian Procurement & Construction Council Inc (APCC). *Asset Management 2001*. Australian national reference for procurement and construction policy advice, Deakin: APCC, 2001.
5. Borough of Broxbourne. *Asset Management Strategy 2015 - 19*. City Council Asset Management Strategy, Borough: City of Borough, 2015.
6. Brown, Kerry Professor, Martin Dr Laue, Roybn Associate Professor Keast, and Jane Montegomery-Hribar. *AAMGCOG Australian Asset Management Collaborative Group: Guide to Integrated Strategic Asset Managment*. Brisbane: AAMCoG, 2011.
7. CEDR Conference of European Director of Roads. *Implementation Guide for an ISO 55001 Asset Management System - A Practical Approach for the Roads Sector in Europe*. Implementation Guide, CEDR, 2016.
8. Government Budget Estimates Finacial Year 2011/2012; 2012/2013; 2013/2014; 2014/2015; 2015/2016.
9. Government of the Kingdom of Tonga Financial Statements for the year 2016.
10. International Organization for Standards (ISOs), specifically:
 - a. *ISO/IEC 38500: Corporate Governance of Information Technology*
 - b. *ISO/IEC 55000: Asset Management - Overview, principles and terminology*
 - c. *ISO/IEC 55001: Asset Management System - Requirements*
 - d. *ISO/IEC 55002: Asset Management - Management System- Guides for the application of ISO 55001*
11. International Public Sector Accounting Standards (IPSASs), developed by the Public Sector Accounting Standards Board (IPSASB), specifically:
 - a. *IPSAS 1: Presentation of Financial Statements*
 - b. *IPSAS 31: Intangible Assets*
12. International Standards of Supreme Audit Institutions, ISSAI. "ISSAI 3000 Standards for Performance Auditing." *International Organization of Supreme Audit Institutions*. INTOSAI , 2016.
13. Jones, Keith, and Alan D. White. *RICS Public Sector Asset Management Guidelines A guide to best practice*. Coventry: Royal Institution of Chartered Surveyors, 2008.
14. *Kingdom of Tonga Strategic Development Plan 8 2006/07-2008/09*.
15. Prescott, Niulolo. *Government of Tonga - Ministry of Education Report on Education Facilities Survey of Tongatapu Primary School Buildings and Valuation of the Current Conditions*. Government of Tonga Ministry of Education , 2015.

16. Prescott, Niulolo. *Ministry of Education Report on Education Facilities - Ha'apai Schools Building Assessment and Valuation of the Impact of Tropical Cyclone Ian on 11th of January 2014*. Government of Tonga - Ministry of Education, 2014.
17. Rafee, Bernadette. *Study of Infrastructure Maintenance Budgets Government of the Cook Islands*. Pacific Region Infrastructure Facility (PRIF) and Cook Islands Ministry of Finance and Economic Management (MFEM), 2015.
18. *Report on Tonga Cable Limited Operation and Financial Performance 2013/2014*.
19. *South Pacific Marine Maintenance Heads Agreement between Tyco Electornics Communications, LLC and Tonga Cable Limited*.
20. The INTOSAI Framework of Professional International Auditing Standards (ISSAIs), including:
 - a. *INTOSAI GOV 9130: Guideline for Internal Control Standards for Public Sector – Further Information on Entity Risk Assessment*
 - b. *INTOSAI GOV 9160: Enhancing Good Governance for Public Assets (Guiding Principles for Implementation)*
21. *Tonga Cable Limited Annual Report Financial year 2011/2012 - 2015/2016*.
22. *Tonga Cable Limited Business Continuity Management System* .
23. *Tonga Cable Limited Business Plan 2015/2016 - 2017/2018*.
24. *Tonga Cable Limited Financial Polocies and Procedures."*
25. *Tonga Cable Limited Fixed Asset Policies and Procedures.*
26. *Tonga Cable System Description Handbook*.
27. *Tonga National Infrastructure Investment Plan 2013 - 2023*.
28. Tonga Police Documents:
 - a. *Tonga Police Assets and Responsibility Control Policy*
 - b. *Tonga Police Vehicle Policy*
 - c. *Tonga Police Driver Policy*
29. Tonga Power Limited (TPL) Documents:
 - a. *Generation Asset Management Plan*
 - b. *Distribution Asset Management Plan*
 - c. *Business Continuity Plan*
 - d. *Financial Delegated Authorities Policy*
 - e. *Concession Contract No. 1*
 - f. *Concession Contract No. 2*
30. *Tonga Strategic Development Framework 2015 - 2025*.
31. *Tonga's Public Financial Management Reform Roadmap 2014/2015 - 2018/2019*.
32. Woolman, D.J. *Forty-Foruth Report of the Public Accounts Committee - Housing Asset Replacement*. Parliament Committee Report, South Australia: Government Printer, 1986.

FAKALAHII: VAKAI'I 'O E NGAABI POLE 'O E 'ATITA

Ko e 'analaiso 'o e ngaahi pole 'o e 'atita ko e founiga ia hono fakatokanga'i 'a e ngaahi pole 'o hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa' pea lava leva 'o tala mei ai ha ngaahi makatu'unga ke fakahoko'aki 'a e 'atita.

Na'e fakahoko 'a e 'analaiso ko 'eni 'a ia ko 'eni 'oku fakamatala'i atu ia 'i lalo:

Sitepu 1: Ko e ngaahi koloa lalahi na'e fai ki ai 'a e 'atita na'e fakahoko hono siofi 'o e ngaahi pole 'oku kaungatonu ki hono 'atita'i 'o e ngaahi koloa lalahi ko'eni'. Ko e ngaahi pole' 'eni: Ngaahi pole 'i hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa, ngaahi pole 'i hono fakamahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi koloa, ngaahi pole fakapolitikale, ngaahi pole ki he malu 'o e ngaahi koloa, ngaahi pole ki he faingata'a'ia hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa pea mo e pole fakalukufua 'e uesia tupu mei he 'ikai ke tokanga'i lelei 'a e ngaahi koloa 'a e pule'anga'. Ko hono faka'uhinga'i 'o e ngaahi pole ko 'eni 'oku toe fakamatala fakaikiiki atu ia 'i lalo. Ko e ngaahi pole ko 'eni 'oku fakafofonga'i ia he ma'olunga (H) 'a e tu'u laveangofua 'a hono tokanga'i 'a e ngaahi koloa 'a e pule'anga ki he ngaahi pole 'oku 'oatu, ma'ulalo (L) pea mo e taimi 'oku 'ikai ke ma'olunga ai pe ma'ulalo 'a e ngaahi pole koē ki hono fakahoko 'o e 'atita'ni (M). 'Oku hā atu 'i he *Tepile 1* 'i lalo 'a e anga hono fakahoko 'o 'emau ngāue ki hono faka'uhinga'i 'o e pole takitaha.

Tepile 1. Ko hono siofi 'o e ngaahi pole takitaha fakatatau ki he fa'ahinga 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga

<i>Ngaahi Koloa</i>	<i>Pole 'i hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Pole 'i hono fakamahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Pole fakapolitik ale</i>	<i>Pole ki hono malu 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Pole ki hono faingata'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Pole fakalukufua 'e uesia tupu mei he 'ikai ke tokanga'i lelei 'a e ngaahi koloa</i>
Ngaahi Koloa Lalahi (Infrastructure asset)						
Hala Pule'anga	H	H	H	H	H	H
'Uhila	H	H	M	H	H	H
Vai	H	H	M	H	H	H
Mala'e Vakapuna	H	H	M	H	H	H
Veve	H	M	M	H	H	M-H
Vaotātā	H	M	L	H	L	L-H
Fetu'utaki - Kautaha Keipolo 'a Tonga	H	H	M	H	H	H
Ngaahi Falesi'i Fakapule'anga	H	M	H	H	M	H-M
Paaka	H	M	H	H	H	H
Uafu	H	H	M	H	H	H

<i>Ngaahi Koloa</i>	<i>Pole i hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Pole i hono fakamahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Pole fakapolitik ale</i>	<i>Pole ki hono malu 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Pole ki hono faingata'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa</i>	<i>Pole fakalukufua 'e uesia tupu mei he 'ikai ke tokanga'i lelei 'a e ngaahi koloa</i>
Mala'e va'inga	H	H	H	H	M	H
Ngaahi Koloa 'oku ne fakatupu 'a e ngaahi ngāue makehe						
Ngaahi Polokalama Komipiuta	H	H	M	L	H	H
Ngaahi fakamole makehe ki hono fakatau mai ha koloa (<i>Other Capital Expenditure</i>)	M	H	M	L	M	M
Saliote Misini	H	H	M	H	H	H
Ngaahi Me'angāue fakatekinikale	M	M	L	L	H	L-M
Vaka Fo'ou	H	H	M	H	H	H
Komipiuta Fo'ou	M	H	L	L	M	L-M
Me'angāue Fo'ou	M	H	L	L	M	L-M
Ngaahi Fakalelei 'e fakahoko	H	H	L	L	L	L
Ngaahi koloa kehekehe	M	M	L	L	L	L
Ngaahi Fale Nofo'anga	H	H	H	H	H	H

Faka'uhinga ki he ngaahi pole 'o e 'atita ko 'eni:

- Pole i hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa** – Ko e taumu'a hono vakai'i pe ko e ngaahi koloa 'oku ngāue ma'u pē pea tokanga'i ki he tu'unga 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'ene fakahoko fatongia'. Ko e pole i hono tauhi 'o e ngaahi koloa 'oku laveangofua 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga 'o kapau 'oku te'eki ke maau ha founiga ki hono tokanga'i'aki 'a e ngaahi koloa'ni, tupu mei he feliuliuki 'a e kaungāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa'ni 'a ia 'e faingofua leva ke 'ikai a'usia 'a e fakahoko fatongia 'a e koloa takitaha.
- Pole i hono fakamahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi koloa** – Ko e toe lahi ange 'a e mahu'inga 'o e koloa ko e toe lahi ange 'a e tokanga 'a e pule'anga ke tauhi ke malu 'a e ngaahi koloa koia'.
- Pole fakapolitikale** – Tupu mei he laveangofua ke fakaanga'i 'a e pule'anga ki hono 'ikai ke tauhi lelei 'a e ngaahi koloa 'e 'i ai leva 'a e tokanga makehe 'a e ngaahi taki pule'anga ki hono tokanga'i 'o e koloa'ni pea 'e toe lahi leva ai 'a e ngaahi fiema'u fakapolitikale.

4. Pole ki hono malu 'o e ngaahi koloa – 'oku 'uhinga 'eni ki he malu hono tauhi 'o e ngaahi koloa' ki he kakai', ke fakapapau'i 'oku kei tufaki fakalelei pe 'a e fakahoko fatongia 'a e koloa takitaha.

5. Pole ki hono faingata'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa – Ko e ngaahi koloa koē 'oku faingata'a hono tauhi 'oku toe lahi ange 'a e tokanga makehe ki ai 'a e ngaahi sino 'oku' ne tokanga'i 'a e ngaahi koloa'ni.

6. Pole fakalukufua 'e uesia tupu mei he 'ikai ke tokanga'I lelei 'a e ngaahi koloa – Ko e pole fakalukufua' 'oku fakafuofua ia ki hono fua mei he 1-5 'a ia 'oku hā atu 'i 'olunga'. 'Oku fakamahino'i mai mei hen'i 'a e ngaahi pole 'oku fepaki mo e feitu'u takitaha 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi koloa ko 'eni 'a e pule'anga.

Sitepu 2: 'I he 'osinga hono fakahoko 'a e vakai'i 'o e ngaahi pole 'e ono 'oku hā 'i 'olunga, na'e fakahokohoko 'a e ngaahi pole' mei'he ma'olunga taha ki he ngaahi pole 'oku ma'ulalo pea 'oku hā atu ia he *Tepile 2*.

Tepile 2: Ko hono fakahokohoko 'o e koloa takitaha mei he ma'olunga taha ki he ma'ulalo taha 'o e ngaahi pole 'oku kaungatonu ki he 'ene fakahoko fatongia

Ngaahi Koloa	Pole 'i hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa	Pole 'i hono fakamahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi koloa	Pole fakapolitikale	Pole ki hono malu 'o e ngaahi koloa	Pole ki hono faingata'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa	pole fakalukufua 'e uesia tupu mei he 'ikai ke tokanga'I lelei 'a e ngaahi koloa
Ngaahi Koloa Lalahi (<i>Infrastructure asset</i>)						
Hala Pule'anga	H	H	H	H	H	H
'Uhila	H	H	M	H	H	H
Vai	H	H	M	H	H	H
Mala'e Vakapuna	H	H	M	H	H	H
Fetu'utaki - Kautaha Keipolo 'a Tonga	H	H	M	H	H	H
Ngaahi Falesi'i Fakapule'anga	H	M	H	H	M	M-H
Paaka	H	M	H	H	H	H
Uafu	H	H	M	H	H	H
Mala'e va'inga	H	H	H	H	M	H

Ngaahi Koloa	Pole 'i hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa	Pole 'i hono fakamahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi koloa	Pole fakapolitikale	Pole ki hono malu 'o e ngaahi koloa	Pole ki hono faingata'a hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa	pole fakalukufua 'e uesia tupu mei he 'ikai ke tokanga'i lelei 'a e ngaahi koloa
Veve	H	M	M	H	H	M-H
Vaotātā	H	M	L	H	L	L-H
Ngaahi Koloa 'oku ne fakatupu 'a e ngaahi ngāue makehe						
Ngaahi Polokalama Komipiuta	H	H	M	L	H	H
Saliote Misini	H	H	M	H	H	H
Vaka Fo'ou	H	H	M	H	H	H
Ngaahi fakamole makehe ki hono fakatau mai ha koloa (Other Capital Expenditure)	M	H	M	L	M	M
Ngaahi Me'angāue fakatekinikale	M	M	L	L	H	L-M
Komipiuta Fo'ou	M	H	L	L	M	L-M
Me'angāue Fo'ou	M	H	L	L	M	L-M
Ngaahi Fakalelei 'e fakahoko	H	H	L	L	L	L
Ngaahi koloa kehekehe	M	M	L	L	L	L
Ngaahi Fale Nofo'anga	H	H	H	H	H	H

Sitepu 3: Ko e ngaahi koloa koē 'oku ma'olunga 'a e ngaahi pole 'oku fekau'aki tonu ia mo e 'atita na'e fakahoko 'a ia 'oku hā atu he *Tepile 3*.

Tepile 3: Ko hono anga hono fakahokohoko 'o e ngaahi koloa ke 'atita'i .

Pole fakaluk ufuā	Fakahoko fatongia/Koloa tu'uma'u	Ko e ngaahi potungāue 'a e pule'anga pe ko e ngaahi feitu'u 'oku ne tokanga'i 'o e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko ia	Ko e ngaahi fakamatala ki ai	Ko hono fakakalakalasi fakafika 'a e ngaahi koloa tu'uma'u 'oku mahu'inga taha ki hono 'atita
H	Hala Pule'anga	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	Ko hono uesday faka'ekonomika	1
H	'Uhila	Poate 'Uhila 'a Tonga, Potungāue 'o e Talamatangi, Ma'u'anga Ivi, Feliuliutaki 'o e 'Ea pea mo e Fetu'utaki	Ko hono uesday faka'ekonomika	2
H	Mala'e Vakapuna	Kautaha Mala'e Vakapuna	Ko hono uesday faka'ekonomika	2
H	Uafu	Poate Taulanga 'o Tonga	Ko hono uesday faka'ekonomika	2
H	Fetu'utaki	Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga, Kautaha Keipolo 'a Tonga	Ko hono uesday faka'ekonomika	2
H	Vai	Poate Vai 'a Tonga, Sioloki, Mo'ui, pea mo e 'Ātakai	Ko hono uesday faka'ekonomika	2
H	Paaka	Folau'eve'eva mo e 'Ātakai	Ko hono uesday faka'ekonomika mo fakasosiale	2
H	Ngaahi Fale Nofo'anga	Potungāue Mo'ui mo e Potungāue Polisi	Ko hono uesday fakasosiale	2
H	Mala'eva'inga	TASA	Ko hono uesday fakasosiale	2
H	Polokalama Komipiuta	Potungāue 'oku ne tokanga'i 'a e fetu'utaki pea moe ngaahi potungāue kehe pe	Ko hono uesday faka'ekonomika	3
H	Saliote Misini	Potungāue Polisi mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	Ko hono uesday faka'ekonomika	3
H	Vaka Fo'ou		Ko hono uesday faka'ekonomika mo fakasosiale	3

Sitepu 4: Ko e ngaahi koloa mei he Tepile 3 na'e toe siofi ia 'o ngāue'aki 'a e founa 'oku faka'asi atu 'i he tēpile hoko. Ko e ngaahi fakamatala 'eni ki he ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'e he tēpile ko ia':

1. Ngaahi Me'a na'e hoko (Events) 'oku faka'uhinga ia ki he ngaahi fakaofiofi 'o e ngaahi me'a 'e malava ke hala kapau 'oku 'ikai ke maau ha ngaahi founa ngāue ki hono pule'i'aki 'a e ngaahi koloa 'a e pule'anga.
2. Ngaahi Me'a 'e malava ke hoko (Likelihood) faka'uhinga ia ki he ngaahi faingamālie 'e malava ke hoko
3. Ola 'e hoko (Impact) 'oku faka'uhinga ia ki he ngaahi ola 'e malava 'o hoko tupu mei'he ngaahi me'a na'e hoko.

Ko e "Ngaahi Me'a 'e malava ke hoko" mo e "Ola 'e hoko" 'oku fakafuofua hono faka'uhinga'i ki he 1 (ko e ma'ulalo), 5 (ko e ma'olunga). 'I hono fakahoko hono fakafuofua 'oku 'oatu leva hono fakaikiiki 'i he tēpile 'i lalo 'a ia ko e ma'olunga (H), ma'ulalo (L) pea mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ma'olunga pe ma'ulalo 'a ia ko e (M).

Ko e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku kau 'i he 'atita ko 'eni:

- Fakafaingata'a'ia 'a e fakahoko fatongia 'a e koloa takitaha hangē ko hono fakahoa atu 'a e fakahoko ngāue 'a e falemahaki ki he ngaahi kiliniki taautaha.
- Fakatamaki Fakanatula,
- Ngaahi Fakatamaki fakatu'upakē
- Ngaahi Fehalaaki tupu mei he loi pe ko e kākā.
- Ko e fetongitongi 'o e kaungāue
- Ko e ngaahi ako ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko
- Ko e tu'u faka'efika 'a e kau taki ngāue
- Ko e ngaahi pole fakapolitikale

1. Tepile 'oku ne fakamatala'i 'a e ngaahi pole

RISK RATING TABLE					
IMPACT	5	M	H	H	H
	4	M	M	H	H
	3	L	L	M	M
	2	L	L	L	L
	1	L	L	L	L
LIKELIHOOD					
	1	2	3	4	5

H = High Risk
M = Moderate Risk
L = Low Risk

2. Tepile 'oku ne fakakalakalasi 'a e ngaahi pole 'oku a'usia

2.1: Hala Pule'anga

Ngaahi Koloa/Halapule'anga/Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi			
Ngaahi Me'a 'oku hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Me'a 'e malava 'o hoko	Ngaahi Pole
Ko e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi halapule'anga, ko hono lahi 'o e maumau mo e ngaahi fanga ki'i monomonono 'e fakahoko	5	5	H
Feitu'u 'oku fai ai 'a e kolosi'anga	5	5	H
Ko e lahi 'o e mate tupu mei he ngaahi fakatu'utamaki 'oku hoko	5	4	H
Ko e ngaahi taimi mo'ua 'i he fefononga'aki 'oku hoko kimu'a pe ko e 'osi 'a e ngāue pehee ki he tuku mei he ako.	5	5	H
Tafea 'o e hala pule'anga	5	5	H
Ko e ha hono fua fakalukufua 'o e ngaahi pole 'oku feka'uaki tonu mo e ngaahi koloa 'a e pule'anga? H			

2.2: 'Uhila

Ngaahi Koloa / 'Uhila/ Kautaha 'Uhila 'a Tonga			
Ngaahi Me'a 'oku hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Me'a 'e malava 'o hoko	Ngaahi Pole
Ko e fakamole 'o e 'uhila 'oku fu'u ma'olunga	5	5	H
Ko e lahi 'a e fakamole ki hono fokotu'u 'o e 'uhila fo'ou ki he kakai.	5	5	H
Ko e 'ikai ke a'u 'a e ngaahi maama 'uhila ki he ngaahi feitu'u kotoa pe 'oku nofo'i	4	3	H
Ko e fakatu'upake 'a e mate 'a e 'uhila ka na'e 'ikai ke fai ha fakatokanga kei taimi mai ki he kakai.	4	3	H
Ko e 'ikai ke a'utaki 'a e ma'u'anga 'uhila ki he kakai kotoa 'oku nofo 'i Tonga	5	4	H
Ko e ha hono fua fakalukufua 'o e ngaahi pole 'oku feka'uaki tonu mo e ngaahi koloa 'a e pule'anga? H			

2.3: Uafu

Ngaahi Koloa/ Uafu / Poate Taulanga			
Ngaahi Me'a 'oku hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Me'a 'e malava 'o hoko	Ngaahi Pole
Ko e ngaahi feitu'u 'e malava ke gefakatau'aki 'a e ngaahi koloa fakatu'utamaki hangee koe ngaahi me'atau, ngaahi faito'o konatapu mo e ngaahi kava malohi tapu.	5	5	H
'Uli pea toe fakaveve	5	5	H
Ko e fotunga 'o e uafu	4	5	H
'Ikai ke ma'a 'a e ngaahi koloa 'oku 'i he uafu pea ke 'ataa ma'u pe ki he kakai	5	5	H
Ko e ngaahi fiema'u ki he malu 'o e uafu	4	3	H
Ko e ha hono fua fakalukufua 'o e ngaahi pole 'oku fekau'aki tonu mo e ngaahi koloa 'a e pule'anga? H			

2.4: Langa Fale

Ngaahi Koloa / Ngaahi Fale Nofo'anga			
Ngaahi Me'a 'oku hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Me'a 'e malava ke hoko	Ngaahi Pole
Ko e ngaahi fiema'u ki hono langa 'o e ngaahi fale pea ke ne lava 'o tali ha ngaahi fakaetamaki fakanatula hangē ko e mofuike pe ko e afā 'i he taimi 'oku hoko mai ai.	5	5	H
Ko e palani ki he taimi 'e to mai ai ha fakatamaki fakaenatula 'o kau ki ai kapau 'e to ha afi pe ko e holofa 'a e fale nofo'anga fakatu'upake.	5	4	H
Ko e monomono 'o e ngaahi Fale nofo'anga	5	4	H
Feitu'u 'oku fai ai 'a e tau'anga 'a e ngaahi me'alele	5	5	H
Tu'u'anga 'o e Fale	4	3	H
Ko e ha hono fua fakalukufua 'o e ngaahi pole 'oku fekau'aki tonu mo e ngaahi koloa 'a e pule'anga? H			

2.5: Polokalama Fakakomipiuta

Ngaahi Koloa/ Ngaahi Polokalama Komipiuta			
Ngaahi Me'a 'oku hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Me'a 'e malava ke hoko	Ngaahi Pole
Founga hono fakatau mai 'a e ngaahi koloa	5	4	H
Ngaahi ako 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama komipiuta ko 'eni	4	3	H
Ko hono Monomonono pea mo feinga ke fakalelei'i 'a e polokalama fakatatau ki he ngaahi fiema'u lolotonga	5	4	H
Ko hono feliuliuki 'o e kaungāue	4	3	H
Ko hono ngāue'aki 'o e taumu'a ngāue totonu 'o e polokalama koia ke fakahoko'aki 'a e fatongia na'e fiema'u ke hanga 'e he polokalama koia 'o fakahoko	5	3	H
Ko e ha 'a e ngaahi pole ki hono fakahoko 'o e ngaahi koloa? H			

2.6: Fetu'utaki

Ngaahi Koloa/ Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga pea mo e Kautaha Keipolo 'a Tonga			
Ngaahi Me'a 'e hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Me'a 'e malava 'o hoko	Ngaahi Pole
Ko e ma'olunga ange 'o e ngaahi fakamole ki he fetu'utaki	5	5	H
Tuai 'a e fakahoko fatongia 'a e 'initaneti	5	5	H
Ko e ngaahi ta'efe'unga 'oku malava ke ma'u mei'he ngāue'aki 'a e 'initaneti	5	5	H
Ko e ngaahi palopalema 'e malava ke hoko 'i hono ngāue'aki 'o e 'initaneti (<i>Cyber bully</i>)	5	5	H
Ngaahi monomono	5	3	H
Ko e ha 'a e ngaahi pole ki hono fakahoko 'o e ngaahi koloa? H			

2.7: Mala'evakapuna

Ngaahi Koloa/ Kautaha Mala'e vakapuna			
Ngaahi Ola 'oku hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Ola 'oku malava ke hoko	Ngaahi Pole
'Ikai ke ulo 'a e ngaahi maama 'i he tō mai 'a e vakapuna.	5	2	H
Ko e 'uheina 'i he taimi 'e hifo ai 'a e kau pāsese mei' he vakapuna	4	5	H
'Ikai ke 'i ai ha feitu'u fe'unga ke tau ai 'a e ngaahi vakapuna' 'okapau 'oku lahi 'a e ngaahi vakapuna 'oku tu'uta mai ki tonga' ni.	4	4	H
Ko e ngaahi palopalema ke tokanga'i 'a e ngaahi uta 'a e pāsese koe'uhiko 'ene mole 'a e ngaahi kato 'a e kau pāsese	5	5	H
Ko e feitu'u 'oku faka'ataa ki hono tuku hifo ai 'a e kau pāsese pea mo hono fakaheka ai 'a e kau pāsese 'oku 'ikai ke lahi fe'unga.	3	5	H
Ko e ha 'a e ngaahi pole ki hono fakahoko 'o e ngaahi koloa? H			

2.8: Vai

Ngahi Koloa/ Poate Vai 'a Tonga			
Ngaahi Ola 'oku hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Ola 'e malava 'o hoko	Ngaahi Pole
Lele si'isi'i 'a e vai he houa pongipongi	5	5	H
Ko e totongi 'o e vai 'oku kamata ke lahi	5	5	H
Ko e lahi 'o e faito'o (<i>chlorine</i>) 'oku ngāue'aki ki he vai	4	3	H
'Oku mamafa hono fokotu'u 'o ha ngaahi mita vai 'i he ngaahi 'api nofo'anga.	5	5	H
Ko e kemikale (<i>carbonate</i>) 'oku ngāue'aki 'e he vai	3	5	H
Ko e ha 'a e ngaahi pole ki hono fakahoko 'o e ngaahi koloa? H			

2.9: Mala'eva'inga

Ngaahi Koloa/ Ko e ngaahi polokalama fekau'aki: Teufaiva/'Atele/ TASA			
Ngaahi me'a 'e hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi me'a 'e malava ke hoko	Ngaahi Pole
Founga hono fakatau mai 'a e ngaahi koloa	5	1	M
Ngaahi Monomono 'oku fakahoko	5	4	H
Ko hono malu 'o e koloa' ni	4	4	H
Ko e ngaahi naunau 'oku 'i he mala'evainga 'oku 'aonga ki he taumu'a na'e fakatau mai 'a e ngaahi koloa ko 'eni.	5	5	H
Tau'anga Me'alele	5	5	H
Ko e ha 'a e ngaahi pole ki hono fakahoko 'o e ngaahi koloa? H			

2.10: Paaka

Ngaahi Koloa/ Paaka, Fefolau'aki, 'Ātakai pea mo e 'Ofisi Palemia			
Ngaahi Me'a 'e hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi Me'a 'e malava 'o hoko	Ngaahi Pole
Ko hono fokotu'utu'u mo e Palani	5	2	H
Ko e monomono 'e fakahoko	4	3	H
Ko 'ene tu'u faingofua ki he kakai	5	2	H
Tau'anga Me'alele	5	3	H
Ko 'ene malu mo hao	5	3	H
Ko e ha 'a e ngaahi pole ki hono fakahoko 'o e ngaahi koloa? H			

2.11: Vaka Fo'ou

Ngaahi Koloa/ Ko e ngaahi falesi'i 'oku tuu he feitu'u fakapule'anga/feitu'u 'o e takimamata/'Ātakai			
Ngaahi me'a 'e hoko	Ngaahi ola	Ngaahi me'a 'e malava 'o hoko	Ngaahi Pole
Ngaahi monomono 'e fakahoko	5	4	H
Ngaahi fokotu'utu'u mo e Palani ke fakahoko	5	4	H
Ko hono 'Ātakai	5	5	H
Ko 'ene hao mo malu	4	5	H
Ngāuc'aki ki he 'uhinga totonu	3	2	L
Ko e ha 'a e ngaahi pole ki hono fakahoko 'o e ngaahi koloa? H			

2.12: Saliote Misini

Ngaahi Koloa/ Saliote Misini			
Ngaahi me'a 'e hoko	Ngaahi Ola	Ngaahi me'a 'e malava 'o hoko	Ngaahi Pole
'Ikai ke palani'i 'a e fakatau mai 'o e ngaahi saliote misini	5	5	H
Ko hono monomono	5	4	H
Ko hono faka'auha pe fakafo'ou	5	4	H
'Ikai ke kakato pea tonu hono lēkooti 'o e tohi lēsisita 'o e ngaahi koloa	5	5	H
Ko hono muimui'i mo lipooti 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi saliote misini	5	5	H
Ko e ha 'a e ngaahi pole ki hono fakahoko 'o e ngaahi koloa? H			
